

VOORUITSTREVENDE OF OUDERWETS?

Het Gravensteen als spiegel voor het ontstaan en de ontwikkeling van het kasteel in het middeleeuwse graafschap Vlaanderen

Maarten BERKERS & Marie Christine LALEMAN

1. Inleiding

Als thema had het castellologische colloquium Château Gaillard XXV (2010) in Rindern-Kleve (Duitsland) de oorsprong van het middeleeuwse kasteel tot onderwerp. Ter voorbereiding van die wetenschappelijke bijeenkomst maakte de Dienst Stadsarcheologie van de Stad Gent¹ een *status quaestionis* op over wat in het graafschap Vlaanderen bekend is over het ontstaan en de ontwikkeling van verschillende middeleeuwse kasteelvormen. Als leidraad wordt hierbij de ontwikkeling van het Gentse Gravensteen bekeken tot circa 1200 en in een breder kader geplaatst. Dit beperkte onderzoek sluit aan bij het castellologische pionierswerk van Prof. Dr. J. De Meulemeester². Speelde Gent, de belangrijkste economische stad van het graafschap, een voortrekkersrol? Was het Gentse Gravensteen, in zijn verschillende morfologische fases, vooruitstrevend in vergelijking met de castellologische ontwikkeling in Vlaanderen? Dit is de centrale vraagstelling die we in deze samenvattende bijdrage proberen toe te lichten.

2. Het geografische kader

Het graafschap Vlaanderen is een grote gebiedsomschrijving tussen de Somme, de Noordzee en de Schelde, die vorm kreeg in de 9de eeuw³. Het gebied waar de graven van Vlaanderen hun machtspositie uitbouwden, omvatte verschillende

¹ Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie, Dulle-Grietlaan 12, B-9050 Gentbrugge, stadsarcheologie@gent.be.

² Cf. verwijzingen verder in deze bijdrage.

³ Zie ondermeer: A.C.F. Koch, Het graafschap Vlaanderen van de 9de eeuw tot 1070, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 1981, dl. 1, pp. 354-383.

pagi of gouwen met wellicht al een eigen graaf aan het hoofd van die bestuurlijke en administratieve indeling. Grote delen van het huidige Vlaanderen maakten geen deel uit van het historische graafschap. Dit historische Vlaanderen omvatte aanvankelijk enkel het westelijke deel van het huidige Vlaanderen en enkele delen van het huidige Noord-Frankrijk en Nederland. De oudste kern was ongetwijfeld de Merovingische *pagus Flandrensis* of Vlaanderengouw⁴. In de *Vita Eligii*, de levensbeschrijving van Eligius, bisschop van Noyon, opgetekend in het eerste kwart van de 8ste eeuw, wordt verwezen naar de *municipia* of hoofdplaatsen van verschillende *pagi* zoals Gent en het niet bij naam genoemde centrum van de Vlaanderengouw⁵. Veel historici nemen aan dat de Gentgouw⁶ pas onder Boudewijn II bij de kern van de Vlaanderengouw werd gevoegd en aldus het graafschap aanzienlijk uitbreidde. Deze ‘eenmaking’ van de oudere *pagi* tot één graafschap van de Noordzee tot de Schelde zou kort na 883 hebben plaats gevonden⁷. In tegenstelling tot tal van andere feodale entiteiten en onderverdelingen in dezelfde periode was het graafschap Vlaanderen een zeer uitgestrekt gebied en dit bepaalde mede de macht van de graven die er aan het hoofd van stonden.

De grenzen aan oost- en zuidzijde waren onderhevig aan wijzigingen, afhankelijk van andere deelgebieden die voor enige tijd met het graafschap werden verbonden. Deze wijzigende grenzen hadden invloed op de ontwikkeling van de verdediging. Voor het overgrote deel lag het graafschap Vlaanderen in *Francia Occidentalis* of het Franse koninkrijk. Rijksvlaanderen, ten oosten van de Schelde, was feodaal afhankelijk van het Duitse Keizerrijk. De oorzaak van dit dubbele statuut, dat mede de macht van het graafschap onderbouwde, is terug te voeren tot het Verdrag van Verdun (843), waardoor het Karolingische Rijk

⁴ Zie onder meer: A.C.F. Koch, Wanneer kwam het vorstendom Vlaanderen tot stand?, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, 1948, nr. III, p. 131-141; G. Declercq, Vlaanderen en de Vlaanderengouw in de vroege middeleeuwen, in J.L. Meulemeester (red.), *Licht in de middeleeuwen, 1250 jaar Roksem en de kerstening in westelijk Vlaanderen*, Tielt, 1995, pp. 10-17; B. Hillewaert, Y. Hollevoet & M. Ryckaert, *Op het raakvlak van twee landschappen. De vroegste geschiedenis van Brugge*, Brugge, 2011, pp. 96-102.

⁵ Volgens recent onderzoek schuift men thans Oudenburg naar voren, terwijl deze hoofdplaats vroeger eerder met Brugge werd geïdentificeerd. Zie: B. Hillewaert, Y. Hollevoet & M. Ryckaert, *Op het raakvlak*, 2011, pp. 96-102.

⁶ Zie ook: G. Declercq & M.C. Laleman, Archeologie van de stedelijke ruimte, in M. Boone & G. Denekere, (red.), *Gent, stad van alle tijden*, Brussel-Gent, 2010, pp. 18-49.

⁷ J. Dhondt, Het ontstaan van het vorstendom Vlaanderen, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1942, nr. 21, pp. 54-55., 1942, p. 76. Zie ook A.C.F. Koch, Wanneer kwam het vorstendom Vlaanderen tot stand?, in *Bulletijn der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, 1948, nr. III, pp. 131-141.

onder de erfgenamen van Karel de Grote werd verdeeld. De Schelde werd toen de grens tussen *Francia Media* (ten oosten) en *Francia Occidentalis* (ten westen).

Aan het hoofd van het graafschap Vlaanderen stond een graaf. Boudewijn I (863-879) is de eerste graaf van de *pagus Flandrensis* die bij naam gekend is. Zijn vader, Audacer, staat bekend als *comes* of graaf en weldoener van het Blandiniumklooster (later Sint-Pietersabdij). Hij behoorde mogelijk tot een Frankische aristocratische familie uit de streek van Laon (Frankrijk) en vervulde de functie van *vassus dominicus* voor de koning van *Francia occidentalis*, Karel de Kale⁸. Boudewijn I geniet vooral bekendheid omwille van zijn huwelijk met Judith, dochter van Karel de Kale en toen al tweemaal weduwe van een koning van West-Sax. Door dit huwelijk wist Boudewijn I een aantal schenkingen en domeinen te verwerven, die hij samenvoegde tot een grote bestuurlijke eenheid, het graafschap Vlaanderen. Door dat huwelijk met Judith beschouwden Boudewijn I en zijn erfgenamen zich als de directe opvolgers van Karel de Grote en was deze keizer ook hun grote voorbeeld. Of Boudewijn al voor 862 en zijn relatie met Judith graaf was van bijvoorbeeld de Vlaanderengouw, wordt door sommige historici vermoed, maar is niet zeker. In elk geval moet hij toen vaak aan het hof en in hofkringen hebben vertoefd⁹.

3. De residentie van de graven van Vlaanderen

Het grote graafschap Vlaanderen kende geen hoofdplaats waar alle administratie was gecentraliseerd. Verspreid over het uitgestrekte grondgebied waren er verschillende belangrijke economische centra, waarvan er zich een aantal in de 10de eeuw tot stad hebben ontwikkeld. Gent was ongetwijfeld het belangrijkste handelscentrum, in de latere middeleeuwen zelfs één van de grootste steden van Noordwest-Europa¹⁰. Maar ook andere plaatsen waren belangrijk voor de graven van Vlaanderen zoals Brugge, Ieper, Lille (Rijsel, Noord-Frankrijk), Torhout,

⁸ J. Dhondt, Het ontstaan, 1942, nr. 21, p. 54-55. Zie ook: F.L. Ganshof, Les origines du comté de Flandre. À propos d'un ouvrage récent, in *Revue belge de philologie et d'histoire*, Bruxelles, 1937, nr. XVI, p. 367-385; J. Noterdaeme, Boudewijn I, graaf van Vlaanderen, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, 1953, nr. VII, p. 55-63.

⁹ G. De Clercq, Entre mémoire dynastique et représentation politique. Les sépultures des comtes et comtesses de Flandre (879-1128), in M. Margue (éd.), *Sépulture, mort et symbolique du pouvoir au moyen âge*, (Publication de la Section Historique de l'Institut du Grand-Duché de Luxembourg, nr. CXVIII), Luxembourg, 2004, pp. 321-372; G. De Clercq & A. Dierkens, De abdijkerk van Sint-Pieters in Gent als hoogadellijke begraafplaats, in M.C. Laleman (dir.), *Onder het Sint-Pietersplein Gent. Van hoogadellijke begraafplaats tot parking*, Gent, 2010, pp. 128-132.

¹⁰ A. Capiteyn, L. Charles & M.C. Laleman, *Historische atlas van Gent. Een visie op verleden en toekomst*, Amsterdam-Gent, 2007.

Harelbeke, Kortrijk of Veurne. Bij of naast elk van deze belangrijke centra hadden de graven van Vlaanderen een residentie. Deze vestigingsplaats had zeker een strategische betekenis, namelijk de controle op alles wat er geschiedde in de handelsplaats, met zijn dichte concentratie van mensen en middelen. Maar de fiscale en economische functies van de grafelijke residentie waren evenmin te onderschatten. En uiteraard speelden staatsbeheer en juridische macht ook een eersterangsrol.

De graven van Vlaanderen beschikten niet over één centrale verblijfplaats, maar reisden van residentie naar residentie. Al naargelang van de omstandigheden werd een residentie voor kort verblijf of voor langere tijd als woonplaats uitgekozen. Elke wijziging van verblijf bracht een hele verhuisbeweging tot stand. Voor de Bourgondische tijd, toen de hertogen als opvolgers de functie van graaf van Vlaanderen invulden, konden de *itineraria* worden gereconstrueerd¹¹. Zo is het voor de latere middeleeuwen mogelijk om de routes van zowel de dames als de heren van het grafelijke/hertogelijke hof te traceren en de duur van hun oponthoud in elke residentie te reconstrueren. Bij de reconstructie blijkt duidelijk dat elke residentie een periode van verval kende als de graaf/hertog of de gravin/hertogin er niet waren. Werd hun komst gemeld, dan werd het hele hof opgeknapt en in gereedheid gebracht om het verblijf zo aangenaam mogelijk te maken. Voor grote of belangrijke evenementen voorzag men nieuwbouw¹².

Voor de periodes voorafgaand aan de Bourgondische tijd zijn de *itineraria* niet beschikbaar. Het is ook niet duidelijk of er voldoende bronnen aanwezig zijn om die *itineraria* te reconstrueren. Toevallige gegevens, getuigenissen of de uitgave van een oorkonde op een bepaalde plaats maken het mogelijk om soms een bepaalde graaf op een bepaald tijdstip aan een bepaalde residentie te verbinden. Maar over het algemeen is de kennis over de afgelegde reisroutes en het ermee verbonden resideren zeer lacunair. Volledigheidshalve dient ook vermeld dat graaf of gravin niet steeds in een eigen residentie verbleven. Abdijen, kloosters, andere adellijke hoven, herbergen, tenten, en zo meer, boden hen bij gelegenheid ook onderdak.

¹¹ H. Vander Linden, *Itinéraires de Marie de Bourgogne et de Maximilien d'Autriche, 1477-1482*, Bruxelles, 1934; H. Vander Linden, *Itinéraires de Charles, duc de Bourgogne, Marguerite d'York et Marie de Bourgogne 1467-1477*, Bruxelles, 1936; H. Vander Linden, *Itinéraires de Philippe le Bon, duc de Bourgogne (1419-1467) et de Charles, comte de Charolais (1433-1467)*, Bruxelles, 1940; D. Lievois, Op bezoek bij de hertogen van Bourgondië, in M.C. Laleman (dir.), *Het prinselijk Hof ten Walle Gent*, Gent, 2000, pp.79-84.

¹² M. Boone & B. Baillieul, *Een stad in opbouw. Gent vóór 1540*, Tielt, 1989, pp. 296-300; D. Lievois, Op bezoek, 2000, pp. 79-84; M.C. Laleman, Het prinselijk Hof ten Walle in Gent: recent onderzoek en nieuwe inzichten, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Gent, 2001, nr. LV, pp. 199-249.

Er is weinig bekend over de plaatsen waar en wanneer Boudewijn I en Boudewijn II in het graafschap Vlaanderen verbleven en welke initiatieven zij namen met betrekking tot de bouw van hun private residenties. Boudewijn I werd bijgezet in de monnikenkerk van Sithiu (Saint-Bertin) bij Saint-Omer. De familie van de eerste graven van Vlaanderen kan in of bij Saint-Omer hebben geresideerd¹³. In Brugge werden op de Burgsite sporen van een laat-Karolingische occupatie aangetroffen. Mogelijk was er dus al een of andere ‘woonplaats’ of ‘versterking’ aangelegd door Boudewijn I¹⁴. Op zijn initiatief immers werden relieken van Sint-Donaas van Torhout naar Brugge overgebracht, mogelijk omdat het op deze laatste plaats veiliger was. In Brugge werden onder Boudewijn I en Boudewijn II ook munten geslagen¹⁵. Dit is echter niet meteen een bewijs voor het bestaan van een versterking. Ze laten wel toe te stellen dat Brugge een centrumfunctie voor de regio vervulde.

En wat met Gent? Enkele onrechtstreekse gegevens ondersteunen banden met Saint-Omer en met Gent. Audacer, de vader van Boudewijn I, is in het Blandiniumklooster bekend als *abbas vel comes* (lekenabt-graaf)¹⁶. De luxueuze antropomorfe graven in het westportaal van de monnikenkerk van het Gentse Blandinium zijn in de omgeving van Audacer en Judith te situeren, indien het niet hun laatste rustplaatsen waren. Boudewijn II (879-918) en Elfrudis werden in het Gentse Blandiniumklooster bijgezet, dat door hun zoon Arnulf I (918-965) als grafelijke necropool werd ondersteund. Een verblijfplaats in of bij Gent lijkt niet onmogelijk. Alleen is niet bekend waar en welke bouwvorm er aan die residenties kan worden gekoppeld. Verschillende auteurs suggereren dat de graven, in navolging van Karel de Grote, een residentie hadden in of bij belangrijke kloosters of abdijen, en voor Gent wordt dan de Sint-Pietersabdij gesuggereerd. Dat de graven van Vlaanderen over één of meerdere ‘huizen’ beschikten binnen het Sint-Pietersdomein, kan voor de late middeleeuwen als zekerheid worden aangevaard. Veel minder duidelijk is of één van die bezittingen als een of de belangrijkste residentie in Gent kan worden beschouwd en binnen welk tijdsgewricht. De suggestie dat de grafelijke verblijfplaats te lokaliseren is ten oosten van de

¹³ Deze gegevens sluiten andere residentieplaatsen niet uit.

¹⁴ B. Hillewaert, Y. Hollevoet & M. Ryckaert, *Op het raakvlak*, 2011, pp. 117-119.

¹⁵ B. Hillewaert, Y. Hollevoet & M. Ryckaert, *Op het raakvlak*, 2011, p. 107 & pp. 132-134.

¹⁶ J Dhondt, De forestiers van Vlaanderen, in *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 105, (1940), pp. 282-305; G. Declercq, *Traditievorming en tekstmanipulatie in Vlaanderen in de tiende eeuw. Het 'Liber Traditionum Antiquus' van de Gentse Sint-Pietersabdij*, (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, nr. 164), Brussel, 1998, p. 177; G. Declercq & A. Dierkens, *De abdijkerk*, 2010, p. 130.

monnikenkerk¹⁷ en meer concreet op de plaats van de latere monastieke infirmerie, stemt niet overeen met de bevindingen van de opgravingen in de oostelijke buitentuin van de Sint-Pietersabdij¹⁸. Voor een precieze lokalisatie op een andere plek ontbreken voorlopig alle materiële bewijzen. Voorts blijft ook de betekenis van die eventuele verblijfplaats ten opzichte van andere Gentse kastelen zoals het Gravensteen of het Gerard de Duivelsteen helemaal niet uitgeklaard.

4. Collectieve ‘burgen’

In de 9de eeuw werden onze streken opgeschrikt door verschillende invallen en raids van Noormannen¹⁹. Aanvankelijk reageerde het Karolingische rijksgezag na de invallen van 810 nog uitgebreid met een reeks defensieve maatregelen. Zo liet Karel de Grote een oorlogsvloot bouwen, ondermeer in Gent waar de keizer in 811 de voortgang kwam inspecteren, en werden bij havens en riviermonden wachtschepen en wachtposten gestationeerd²⁰. Pas vanaf 830 en zeker na de dood van Lodewijk de Vrome in 840 lijkt het rijksgezag steeds meer te falen in de reactie op de invallen. In de tweede helft van de 9de eeuw, en dan vooral in de periode 879-885, werd Vlaanderen getroffen door verschillende plunderingen. Om de bevolking te beschermen verschenen er kort voor 891 verschillende grote circulaire versterkingen in de Vlaamse en Zeeuwse kuststreek. Historici en archeologen associëren deze structuren met de reeks *castella ibi recens facta*, die volgens de *Miracula Sancti Bertini Sithiensis* kort voor 891 zouden aangelegd zijn als bescherming tegen Noormannengevaar²¹. Naar analogie met een beschrijving van Saint-Omer neemt men aan dat het gaat om versterkingen die werden opgebouwd met aarde, houten palen en graszoden.

¹⁷ E. Dhanens, *De ring van Sint-Dunstan. De voormalige Sint-Pietersabdijkerk en haar kunstpatrimonium*, Gent, 2003, onder meer pp. 22-23.

¹⁸ J. Vandenhoute (dir.), *De Sint-Pietersabdij te Gent. Archeologische en kunsthistorische studie*, Gent, 1977-1979.

¹⁹ Voor een historisch overzicht zie ondermeer: A. Dhaenens, *Les Invasions Normandes en Belgique au IXe siècle. Le phénomène et sa répercussion dans l'historiographie médiévale*, Louvain, 1967; P. Henderikx., De ringwalburgen in het mondingsgebied van de Schelde in historisch perspectief, in R. Van Heeringen, P. Henderikx, A. Mars (red.), *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*, Goes-Amersfoort, 1995, pp. 71-112.

²⁰ A. Verhulst, & G. Declercq, Het vroeg-middeleeuwse Gent tussen de abdijen en de grafelijke versterking, in J. Decavele (red.), *Gent, apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, pp. 36-59, en daar opgenomen verwijzingen. Zie ook: P. Henderikx., De ringwalburgen, 1995, p. 82.

²¹ H Van Werveke, *De oudste burchten aan de Vlaamse en de Zeeuwse kust, (Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone kunsten van België, nr. XXVII)*, Brussel, 1965. Zie ook: P. Henderikx., De ringwalburgen, 1995, p. 95.

Op basis van archeotopografische studies²² konden verschillende voorbeelden worden geïdentificeerd in Bourbourg, Bergues Saint-Winnoc (momenteel Noord-Frankrijk), en Veurne dat als enige in Vlaanderen kon genieten van archeologisch onderzoek. Op basis van de stadsplattegrond is de circulaire vluchtburg duidelijk te herkennen als een grote cirkel. De gracht werd tijdens archeologisch onderzoek aangesneden en had een breedte van 15 meter en een diepte van ongeveer 1 meter²³; een wal werd niet aangetroffen. De bewoning binnen de versterking is nooit goed bestudeerd wegens de te beperkte opgravingsoppervlakte. De gebouwsporen die werden aangetroffen zijn echter niet ouder dan de 11de eeuw²⁴. Verder is weinig geweten over de eerste occupatie binnen de versterking. Ook in Gistel en Diksmuide wordt een circulaire versterking op basis van topografische gegevens vermoed. Hoewel er twijfel over deze identificatie bestaat²⁵, werd bij recent archeologisch onderzoek in Diksmuide een brede gracht aangesneden die mogelijk kan worden geïnterpreteerd als de gracht van de eerste versterking²⁶. In Gistel ligt de situatie moeilijker: daar kennen we enkel een melding uit 1946 dat er bij rioolwerken een vermoedelijke palissade werd aangetroffen²⁷.

In de provincie Zeeland (Nederland) zijn gelijkaardige versterkingen gekend in Oostburg, Middelburg, Oost-Souburg, Domburg en Burgh²⁸. Uitgezonderd Oostburg, zijn de andere versterkte sites deels archeologisch onderzocht. Enkel Oost-Souburg werd voor een groot deel vlakdekkend onderzocht. De grootte

²² J. De Meulemeester, *Circulaire vormen in het Vlaamse kustgebied*, (*Archaeologia Belgica*, nr. 234), Brussel, 1981; J. De Meulemeester, Burchten en stadsontwikkeling: Archeologische beschouwingen bij de kaarten van Jacob Deventer, in *De Duinen*, Koksijde, 1986, nr. 16, pp. 73-91; J. De Meulemeester, Karolingische castra en stadsontwikkeling: enkele archeo-topografische suggesties, in *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de Middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem*, (14de Internationaal Colloquium, Spa 6-8 Sept. 1988), Brussel, 1990, pp. 117-149; J. De Meulemeester, Comment s'est-on défendu au IXe siècle?, in M. Lodewyckx (ed.), *Archaeological and historical aspects of West-European Societies. Album Amicorum André Van Doorselaer*, (*Acta Archaeologica Lovaniensis Monographiae*, nr. 8), Leuven, 1996, pp. 371-387; A. Lehouck & J. De Meulemeester, Castra carolingiens de la plaine maritime flamande. Nouvelles approches sur des éléments spatiaux du peuplement, in *Château Gaillard*, Caen, 2006, nr. 22, pp. 217-221.

²³ J. De Meulemeester, De circulaire versterking te Veurne, in *Varia I*, (*Archaeologia Belgica*, nr. 232), Brussel, 1980, p. 109.

²⁴ J. De Meulemeester, De circulaire versterking en de Warandemote te Veurne, in *Conspectus MCMLXXVIII*, (*Archaeologia Belgica*, nr. 213), Brussel, 1979, p. 152.

²⁵ Zie P. Henderikx, *De ringwalburgen*, 1995, p. 97.

²⁶ P. Pype, T. Bonquet & J. De Gryse, *Archeologisch onderzoek op De Gouden Leeuw-site (Diksmuide, prov. West-Vlaanderen)*, (*Onuitgegeven opgravingsrapport Ruben Willaert bvba*), Sijsle, 2011, pp. 34-39; P. Pype, T. Bonquet & J. De Gryse, *Onderzoek op De Gouden Leeuw-site (Diksmuide, West-Vlaanderen)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, Gent, 2012, nr. 35, pp. 173-175.

²⁷ C. Vanysacker, Het archeologisch onderzoek op de kasteelsite te Gistel, in S. Ghyselen (ed.), *Et in Flandris de ecclesia Gestella, en in Vlaanderen over de kerk van Gistel*, Gistel, 1994, p. 300.

²⁸ R. Van Heeringen, P. Henderikx, A. Mars (red.), *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen*, 1995.

van versterkingen is erg verschillend: Oost-Souburg kent een doorsnede van 144 meter, Domburg van 265 m. De breedte van de wal kon sterk variëren van 4 tot 12 meter en was opgebouwd uit een kern van zavel of zand met aan de buiten- en binnenzijde een regelmatige opstapeling van klei- en zandlagen. Enkel bij de versterking in Burgh kon een palissade worden opgegraven, maar de datering van het hout laat toe om dit ook bij een jongere fase in te delen. De breedte van de gracht kon tevens sterk variëren van 30 tot 50 meter. Op basis van het ontbreken van archeologisch materiaal en bijhorende sporen wordt er geconcludeerd dat deze versterkingen vermoedelijk nooit zijn gebruikt tijdens een Noormannen-aanval en dat er pas permanente bewoning aanwezig was voor het midden van de 10de eeuw, althans in het geval van Middelburg en Oost-Souburg²⁹.

De aanleg van deze versterkte structuren verraadt een planmatige aanpak. Mogelijk werden ze aangelegd na acties van de Noormannen in 883³⁰. De oprichting ervan komt overeen met de beleidsperiode van graaf Boudewijn II die als grote grondbezitter in het kustgebied misschien ook de initiatiefnemer was van deze fortificaties. Het ging in het bijzonder om collectieve versterkingen aangelegd om de bevolking van een gebied bescherming te bieden tijdens een eventuele aanval.

Voor het bestaan van een middeleeuwse collectieve versterking in Gent zijn thans zowel archeologische als topografische gegevens voorhanden, die kunnen worden verbonden met chronologische data. Op de westelijke oever van de Schelde omgaf een gracht met vermoedelijke wal een gebied van een 6 hectare³¹. Een zeer precieze datering voor de aanleg van de wal werd vanuit het archeologisch onderzoek niet aangeleverd. Historisch gezien blijven verschillende mogelijkheden over, maar algemeen gezien lijkt een datering in de tweede helft van de 9de eeuw het meest waarschijnlijk. Vanaf het midden van de 10de eeuw was de

²⁹ R. Van Heeringen, P. Arent & J. Buurman, Kolonisatie en bewoning in het mondingsgebied van de Schelde in de vroege middeleeuwen vanuit archeologisch perspectief, in R. Van Heeringen, P. Henderikx, A. Mars (red.), *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgten*, 1995, p. 50 & p. 55.

³⁰ B. Hillewaert, Y. Hollevoet & M. Ryckaert, *Op het raakvlak*, 2011, pp. 107-109. Zie ook: P. Henderikx, *De ringwalburgten*, 1995, p. 96.

³¹ Zie ondermeer P. Raveschot., Een eerste archeologisch onderzoek naar een middeleeuwse gracht in Gent, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, Gent, 1990, jg. 14 nr. 4, p. 12-20; A. Verhulst & G. Declercq, Proeve van historische interpretatie van de vroeg-middeleeuwse half cirkelvormige gracht te Gent, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, Gent, 1990, jg. 14 nr. 4, pp. 68-74; M.C. Laleman, De eerste middeleeuwse stad, in *De Gentse Portus aan de Reep. Een historische verkenning*, Gent, 2004, pp. 8-11; B. Acke, e.a., Bisdomplein, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, pp. 25-26; M.C. Laleman, 'Château et pouvoir'. Beschouwingen bij symboolarchitectuur in de ontwikkeling van het middeleeuwse Gent, in *Handelingen der maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, 2008, nr. LXIII.1, p. 8-9; G. Declercq & M.C. Laleman, *Archeologie van de stedelijke ruimte*, 2010, pp. 39-49

gracht immers al buiten functie en werd hij opgevuld. Een verband met de periode van of na de plunderingen van de Scheldestreek door de Noormannen in de periode 879-885 lijkt acceptabel³². Algemeen kan men ook aannemen dat deze omwalling omheen een kern die portus of handelsplaats wordt genoemd, te zien is als een initiatief van bovenlokaal belang dat in hetzelfde tijdsgewricht als de *castella* uit het Vlaamse kustgebied te plaatsen is. Wie die initiatiefnemer van bovenlokaal belang was, blijft de vraag. Zowel de Franse koning als één van de eerste graven worden in dit verband genoemd. De aldus vermelde portusomwalling van Gent is dan ook geen echte stadsomwalling in de ware betekenis van het woord, omdat de stedelingen zelf (nog) niet de beslissing tot de aanleg van een dergelijke collectieve versterking namen³³.

Collectieve versterkingen, omgeven door een gracht met wal en palissade, waren in de laat-Karolingische tijd geen nieuw gegeven. Een directe link tussen oudere vormen van collectieve verdediging³⁴ en de hier onderscheiden middeleeuwse collectieve burgen, is echter zeker niet vastgesteld. Belangrijk is te onderstrepen dat het in al deze gevallen niet gaat om een private versterkte residentie van een adellijke heer, zoals dit wel het geval is voor de verder besproken kasteeltypes.

5. Het kasteel: een versterkte adellijke residentie

In Noordwest-Europa wordt de term kasteel gebruikt voor de versterkte residentie van een heer. Allen Brown³⁵, de auteur naar wie alle castellologen in dit verband verwijzen, beklemtoont dat de heer, eigenaar of bouwer van een kasteel, niet noodzakelijk vorst, koning of prins is. Onder invloed van recent onderzoek werd de verklaring van de term ‘kasteel’ verruimd tot huizen met zowel bewoonbare als verdedigbare onderdelen³⁶. Het ontstaan ervan en de

³² P. Henderikx, *De ringwalburgen*, 1995, p. 88; M.C. Laleman, ‘Château et pouvoir’, 2008, p. 8.

³³ Zie ook: F. Mariage, *Les portus de la vallée de l’Escaut à l’époque carolingienne. Analyse archéologique et historique des sites de Valenciennes, Tournai, Ename, Gand et Anvers du 9e au 11e siècle*, (Mémoire de licence en archéologie et histoire de l’art U.C.L.), Louvain-La-Neuve, 2002-2003.

³⁴ Ook in Vlaanderen waren dergelijke aarden structuren al bekend sinds de prehistorie zoals bijvoorbeeld in Kooigem en op de Kemmelberg in het West-Vlaamse Heuvelland zie A. Van Doorselaer, e.a., *De Kemmelberg, een Keltische bergvesting*, (Westvlaamse Archaeologica Monografieën, nr. III), Kortrijk, 1987; J. Bourgeois, G. De Mulder & J.L. Putman (red.), *De Kemmelberg en verwante elitesites in Centraal- en West-Europa (6de-5de eeuw): perspectieven voor toekomstig onderzoek*, Brussel, 2006.

³⁵ R. Allen Brown, *English Castles*, London, 1976, p. 16; R. Allen Brown, *The architecture of castles. A visual guide*, London, 1984, p. 7.

³⁶ H.L. Janssen, Tussen woning en versterking. Het kasteel in de middeleeuwen, in H.L. Janssen, A. Kylstra-Wielinga & B. Olde Meierinck (red.), *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht, 1996, pp. 19-28; R. Gruben, A. Wielinga & M. Saan, *De Delfse colleges Kastelenkunde van prof. Dr. Jaap Renaud*, Wijk bij Duurstede, 2008, pp. 89-90.

ontwikkeling worden gezien in het licht van de feodale maatschappij. Ook Johnny De Meulemeester onderstreept in tal van zijn castellologische studies³⁷ het onderscheid tussen enerzijds collectieve verdedigingsstructuren van een gemeenschap die zich gezamenlijk beschermt zoals de al beschreven vluchtburgen en cirkelstructuren uit de Noormannentijd en anderzijds private versterkte residenties die tot doel hadden de heer en zijn familie te behoeden. Meestal werd de defensieve betekenis gekoppeld aan een ‘offensief’ voorkomen: het onderstrepen van macht, wat meteen verwijst naar de politieke en sociale symboliek van de kastelen.

Over de oudste private residenties in het graafschap Vlaanderen is nog maar weinig bekend. Dit heeft in de eerste plaats te maken met het ontbreken van gericht onderzoek. Vanuit de geschreven bronnen zijn er weinig gegevens die toelaten het onderwerp thematisch en/of in breed perspectief te behandelen. Ook de bijdrage van de archeologie heeft beperkingen, zelfs op sites waar al grondig onderzoek werd verricht zoals de Burg in Brugge, het Gravensteen in Gent of de kasteelsite van Veurne.

Voor de periode van de laat-Karolingische tijd, en dus voor de eerste graven van Vlaanderen, zijn er geen gegevens bekend over hun verblijfplaatsen en hoe die morfologisch kunnen worden gereconstrueerd. Alleen hebben de opgravingen van een Karolingisch hof in Petegem³⁸ aangetoond dat de essentiële componenten van een middeleeuws kasteel toen al aanwezig waren. Een achtvormig grachtstelsel, verbonden met de Schelde, omgaf er twee wooneilanden. Een eerste areaal van 23 bij 18 meter omvatte in een eerste fase een houten woning met haard en allerlei bijgebouwen en in een tweede fase een *aula* (zaal) in Doornikse Kalksteen en een hutkom (een verdiept houten bijgebouw) die later nog werd uitgebreid met een stenen en een houten bijgebouw³⁹. De Karolingische bewoning nam waarschijnlijk al aanvang vanaf het einde van de 8ste eeuw, de aanleg van de omgrachting en bouw van de aula zijn te dateren op het einde van de 9de of vroege 10de eeuw. Op het tweede areaal van ongeveer 32 bij 30 meter bevonden zich enkele nutsgebouwen, een houten kerkje en een begraafplaats. De gracht was maximaal 7 meter breed en had een minimale diepte van 3,50

³⁷ Zie onder meer: J. De Meulemeester, Aarden versterkingen in Noord-Vlaanderen, in A.M.J. De Kraker, H. van Royen & M.E.E. De Smet, “Over den Vier Ambachten”, 750 jaar Keure, 500 jaar Graaf Jansdijk, Kloosterzande, 1993, p. 139.

³⁸ D. Callebaut, *Het oud kasteel te Petegem. I. De Karolingische Curtis en haar ontwikkeling tot de XIIde eeuw*, (*Archaeologia Belgica*, nr. 237), Brussel, 1981.

³⁹ K. De Grootte, *Middeleeuws aardewerk in Vlaanderen. Techniek, typologie, chronologie en evolutie van het gebruiksgoed in de regio Oudenaarde in de volle en late middeleeuwen (10de-16de eeuw). Deel I*, Brussel, 2008, pp. 74-77.

meter. De *villa* van Petegem, opgetrokken vlak bij de Schelde, wordt vermeld in een bron van Karel de Kale, die in 864 wordt gedateerd. De dubbele structuur, met opper- en neerhof, kenmerkt in ruime mate de typologie van de middeleeuwse kastelen. Opvallend is tevens de aanwezigheid van de aula of de meer officiële ontvangsthal, de *camera* of de eerder private leefruimte en de kapel. Deze drie elementen, die al in dit Karolingische voorbeeld aanwezig zijn, zijn tevens vrijwel altijd aanwezig in de verschillende verschijningsvormen van het middeleeuwse kasteel in al zijn varianten. De bouw van de *villa* in Petegem kan worden gezien als het initiatief van de hoge Karolingische adel. De banden met het hoogste vorstelijke gezag laten vermoeden dat de *villa* een al goed geïntegreerde nederzettingvorm binnen de Karolingische hofcultuur weerspiegelde. Mogelijk gaat het om een *curtis* of het hoofdelement van een belangrijk domein. Van een *curtis* vindt men een beschrijving in de *Capitularia de Villis*, de wetgevende teksten van Karel de Grote (768-814) die in 812 door Einhard (775/776-840) werden opgetekend. Kenmerkend was het door een wal en palissade omgeven, verdedigbaar huis. De bewoners van een *curtis* hadden het recht zich te verdedigen tegen dieren, dieven en rondtrekkende bendes. Deze structuren worden echter niet als kastelen beschouwd omdat ze meestal te vroeg te dateren zijn en omdat hun verdedigingssysteem veel minder uitgewerkt is dan bij de latere gekende kastelen⁴⁰.

6. Het oudste Gravensteen: realisatie van graaf Arnulf I?

Opravingen in het Gravensteen wezen uit dat de oudste archeologische sporen binnen dit areaal overeenkomen met een oud humeus oppervlak, vastgesteld over een dikte van 4 tot 24 centimeter⁴¹. In dit pakket bevonden zich onder meer enkele silexstukken en Romeinse archeologica. Deze oudste gelaagdheid op een oeverwal van de Leie was afgedekt met een ophoging van maximaal 1 meter hoogte waarin dan houten gebouwen waren gefundeerd. De ophoging van lemig zand bevatte onder meer een raster van twijgen en takken en was afgedekt met kleiplaggen. Van een centrale houtbouw op de ophoging werden negen paal-

⁴⁰ J. De Meulemeester & K. O'Conor, Fortifications, in J. Graham-Campbell & M. Valor, *The Archaeology of Medieval Europe*, 2007, nr. 1, p. 335.

⁴¹ D. Callebaut, P. Raveschot & R. Van de Walle, Het Gravensteen te Gent, in *Conspectus MCMLXXXI*, (*Archaeologia Belgica*, nr. 247), Brussel, 1982, pp. 112-116; D. Callebaut., Le Château des Comtes à Gand, in *Château Gaillard*, Caen, 1983, nr. 11, pp. 45-47; D. Callebaut, Résidences fortifiées et centres administratifs dans la vallée de l'Escaut (IX-XIe siècle), in P. Demolon, H. Galinié & F. Verhaeghe (red.), *Archéologie des villes dans le Nord-Ouest de l'Europe (VIIe-XIIIe siècle)*, Douai, 1994, pp. 93-112.

sporen op een rij en haaks daarop een reeks van vier paalsporen vastgesteld. In één van de paalsporen was nog een restant van een eiken staander aanwezig. Deze paalsporen leidden tot de reconstructie van een houten gebouw van minimaal 13 meter lang bij 3,50 meter breed. Rondom dit centrale houten gebouw waren er nog andere houten constructies. De opgravers herkenden onder meer een meerpalige spijker of opslagschuur van 3 bij 6,50 meter, waar tegen in een tweede fase nog een houtbouw werd opgetrokken, evenals een bijgebouw van 3 bij 1 meter, met plankwanden tussen stijlen.

De link tussen het opgegraven houten complex van het Gravensteen en de veronderstelde grafelijke aanwezigheid steunt onder meer op de term *novum castellum* of ‘nieuwe versterking’ die in de *Miracula Bavonis* van midden 10de eeuw wordt overgeleverd⁴². Over de vertaling van *castellum* vloeyde al veel inkt. Terwijl men dit vroeger voornamelijk interpreteerde als een zekere aanduiding voor een ‘heerlijke’ versterking, neemt men thans steeds meer aan dat de tekstauteurs er eerder een nederzetting mee bedoelden⁴³. De vraag blijft dan ook of de omschrijving van *novum castellum* blijvend kan worden geassocieerd met het Gravensteen, al dan niet met het onmiddellijk omgevende grafelijke domein.

Indien de chronologische gegevens en de link met de teksten van 937-940 overeind blijven, dan zou graaf Arnulf I de bouwheer kunnen geweest zijn. De derde graaf van Vlaanderen staat bekend als een belangrijke bouwheer. Getuige daarvan zijn onder meer de bouwactiviteiten waartoe hij het initiatief nam in het Gentse Blandiniumklooster⁴⁴. De monnikenkerk werd omgevormd tot een grote driebeukige Ottoons geïnspireerde abdijkerk met dubbel getorende westfaçade. Deze kloosterkerk werd trouwens de begraafplaats voor zijn ouders, Boudewijn II en Elfrudis. Ten westen van de kerk strekte zich een zeer groot atrium uit dat van de 10de tot de 12de eeuw dienst deed als begraafplaats. Verschillende bijzettingen verwijzen naar goed gevoede mannen die paard reden en zwaard of boog hanteerden. Deze vermoedelijke edelen vonden een laatste rustplaats dicht bij het gravenmausoleum in de kloosterkerk. Eén van die gegoede lieden was een Vulferus die op 10 februari 1013 overleed. Het atrium was eveneens de plaats waar de graaf van Vlaanderen afspraak gaf bij belangrijke feesten. Kerk en atrium, die getuigenis aflegden van de bouwactiviteiten van graaf Arnulf I, waren

⁴² Zie vooral: H. Van Werveke & A. Verhulst, *Castrum en Oudburg*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, 1960, nr. XIV, pp. 2-62; A. Verhulst & G. Declercq, *Het vroeg-middeleeuwse Gent*, 1976, pp. 55-59.

⁴³ Zie onder meer: A.M. Flambarde & J. Le Maho (dir.), *Château, ville et pouvoir au Moyen Age*, (*Tables rondes du CRAHM*, nr. 7), Caen, 2012.

⁴⁴ M.C. Laleman (dir.), *Onder het Sint-Pietersplein*, 2010.

opgebouwd met Doornikse kalksteen in een goed verzorgde techniek en met plaatselijk toepassing van visgraatverband.

Een aantal bouwactiviteiten in de Brugse Brug, waaronder de bouw van een kerk van het type centraalbouw naar het model van de Pfaltskapelle in Aachen (Duitsland), worden eveneens aan graaf Arnulf I toegeschreven. Ook hier gaat het om stenen constructies met toepassing van een verzorgde bouwtechniek en visgraatverband. De datering van het Brugse Burgcomplex stelt echter tal van problemen. Toch kan uit de beschikbare archeologische gegevens worden afgeleid dat er omstreeks 950 heel wat bouwactiviteiten plaats vonden. Daartoe behoorden onder meer de vermelde achzijdige kapel en het daarbij aansluitende kapittelklooster⁴⁵. Behalve over deze gebouwen en enkele verdedigingselementen is er nauwelijks iets bekend over de grafelijke residentie en de bijbehorende bijgebouwen. Het Gentse Gravensteen kende midden 10de eeuw zeker geen kapel of kerk op achthoekige plattegrond en evenmin een kanunnikenklooster. Hoewel er al enkele kanunniken de castrale kapel bedienden, ontstond het kapittel in Gent pas veel later in de 12de eeuw, ten tijde van graaf Filips van de Elzas⁴⁶. Hoe fragmentarisch ook, de voor Brugge bekende gegevens zijn niet meteen overtuigend om de 10de-eeuwse houtbouwfase van het Gentse Gravensteen te zien als een initiatief van graaf Arnulf I, tenzij die houten gebouwen niet het opperhof zouden uitmaken en dat zij een voorhof of neerhof vormden waar het latere kasteel zich dan ontwikkelde. Maar voor de lokalisatie van een opperhof met 10de-eeuwse stenen gebouwen op een andere plek, zoals in de zone van het Sint-Veerleplein of de Oudburg, twee onderdelen van het grafelijke domein, zijn er eigenlijk helemaal geen gegevens beschikbaar.

De morfologie van de oudste bewoningsfase in het Gravensteen onderscheidt zich namelijk niet duidelijk van de courante bewoningsvorm die zeker al veel langer in deze regio aanwezig was. Een centrale houtbouw, omringd door houten bijgebouwen en erfbegrenzingsen, was in de middeleeuwen geen nieuw nederzettingstype⁴⁷. Het grootste onderzochte, middeleeuwse huis dat bij opgravingen in The Loop (Sint-Denijs-Westrem) werd opgegraven was tweeschepig en had een

⁴⁵ H. De Witte (red.), *De Brugse Burg. Van grafelijke versterking tot moderne stadskern*, (Archeo-Brugge, nr. 2), Brugge, 1991; B. Hillewaert, Y. Hollevoet & M. Ryckaert (red.), *Op het raakvlak*, 2011, pp. 118-122.

⁴⁶ G. Declercq, Nieuwe inzichten over de oorsprong van het Sint-Veerlekapittel in Gent, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, 1989, nr. XLIII, pp. 49-102.

⁴⁷ Zie ondermeer J. Hoorne, Sint-Denijs-Westrem, Adolphe Pégoudlaan: archeologisch onderzoek The Loop, in *Archeologisch onderzoek in Gent 2000-2009*, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 3), Gent, 2009, pp. 126-165; A. De Logi & E. Schynkel, Middeleeuwse woonerven te Evergem-Belzele. Resultaten van de opgraving Evergem-Steenovenstraat (O.-VI.), in *Archaeologia Mediaevalis*, Gent, 2009, nr. 32, pp. 17-20; A. De Logi, e.a., Volmiddeleeuwse erven aan de Koolstraat te Belzele, Evergem (O.-VI.), in *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 2010, nr. 33, pp.48-52.

oppervlakte van 21 bij 6 meter, met een regelmatige palenzetting om de 2,5 meter⁴⁸. Dit plan vertoont opvallend veel gelijkenissen met de centrale houtbouw van het Gravensteen, hoewel slechts één beuk en zeker niet de totale lengte werd opgegraven. Desondanks dienen we het voorbeeld van het Gravensteen te benaderen met enige voorzichtigheid. We zijn namelijk in geen enkel geval ingelicht hoe het gebouw(complex) er in opstand zou moeten hebben uitgezien. Het is dus niet onmogelijk dat het centrale gebouw zich wel onderscheidt door bijvoorbeeld het gebruik van verdiepingen, meer luxueuze afwerking of gebruik van bepaalde materialen en bijhorende symboliek. Wat in het nadeel van deze hypothese kan pleiten, is het onderzoek in Douai waar een houten residentie werd opgegraven, die door de onderzoekers gekoppeld wordt aan de bouwactiviteiten van Arnulf I (vanaf 945)⁴⁹. Het gaat in het bijzonder om een twee verdiepingen tellend woongebouw van 8 op 7 meter met kelder, een bijhorende grote spijker en latrines, afgescheiden door een kleine gracht zonder defensief karakter⁵⁰. Of heeft de graaf het houten Gravensteencomplex op één of andere manier verkregen en aanpassingen uitgevoerd die geen sporen in de bodem meer achterlaten. Het blijft een probleem dat de onze archeologische kennis van de 10de-eeuwse residentie in Vlaanderen nog te beperkt is. Hoewel de 10de-eeuwse houtbouwfasen van het Gravensteen door sommige auteurs als versterking worden omschreven⁵¹, zijn er geen aanwijzingen – behalve indien de natuurlijk waterlopen in een defensief systeem zouden zijn geïntegreerd – om het idee van een versterking te ondersteunen.

Wat echter ook opvalt, is de ligging van het Gravensteen ten opzichte van de middeleeuwse stad. De Gravensteensite is aan de rand van de Leievallei gelegen⁵², ten westen van die stad en dit is ook de reden waarom men de vroege ontwikkeling van het middeleeuwse Gent zag als ontstaan aan de voet van het Gravensteen, met een ontwikkelingsas van west naar oost. Recenter archeologisch en historisch stadsonderzoek heeft inmiddels inzicht gegeven in een andere ontwikkelingsas, van oost naar west, van de Schelde naar de Leie. De oudste middeleeuwse handelsstad was aan de Schelde gelegen en omvat ook een kastelelement, thans herkenbaar in het Gerard de Duivelsteen. Hoewel tot nog

⁴⁸ Ondermeer J. Hoorne, Sint-Denijs-Westrem, 2009, pp. 155-156.

⁴⁹ E. Louis, Les origines urbaines de Douai, un réexamen, in: A.M. Flambard & J. Le Maho (dir.), *Château, ville et pouvoir*, 2012, p. 237

⁵⁰ P. Demolon & E. Louis, Naissance d'une cité médiévale flamande. L'exemple de Douai, in P. Demolon, H. Galinié & F. Verhaeghe (red.), *Archéologie des villes*, 1994, p. 55.

⁵¹ Zie onder meer: S. De Decker, *Over elfenheuwels en kabouterbergen. Een overzicht van de bewaarde mottekastelen in de provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 2002, p. 40.

⁵² Het gaat in het bijzonder om een oude oeverwal.

toe heel weinig gegevens bekend zijn, is dit kasteel zeker ouder dan de 13de-eeuwse naam doet vermoeden. Daarenboven is de ligging, in een hoek van de laat-Karolingische handelsstad, een gegeven dat bij de ontwikkeling van talrijke steden in Noordwest-Europa werd vastgesteld⁵³. Historisch zijn er op dit ogenblik echter te weinig gegevens om in het Duivelsteen een grafelijke residentie met 10de-eeuwse oorsprong te zien en blijft dus de onlogische link tussen de oudste houtbouw van het Gravensteen en graaf Arnulf I als werkhypothese een eigen leven leiden.

7. Aula en donjon

In de hoofdtoren heeft het Gentse Gravensteen de restanten behouden van een stenen residentie met drie bouwlagen. *Extra muros* gaat het om een gebouw van 30/32.80 bij 13.70/15.75 meter. De aanwezigheid van nishaarden, een monumentale trapconstructie aan de noordzijde en latrines bij de bovenverdiepingen verwijst naar een residentiële functie en een zeker comfort. Het gebouw werd opgetrokken met Doornikse kalksteen en met toepassing van divers steen- en puinmateriaal. Opvallend zijn voorts het kleine steenformaat, het gebruik van visgraatverband als metseltechniek en bogen gevormd met opstaande flinters. Rond het stenen hoofdgebouw, opgetrokken omheen het oudere centrale houten gebouw, stonden houten bijgebouwen. Tussen beide werd geen scheiding of een tweedeling tussen opperhof en neerhof herkend. De dateringgegevens voor deze stenen residentie zijn bijzonder schaars. Op grond van keramiek in de bouwsleuf werd een algemene datering in de 11de eeuw naar voren geschoven⁵⁴.

⁵³ A. Verhulst, *Neue Ansichten über die Entstehung der flämischen Städte am Beispiel von Gent und Antwerpen*, in *Niederlande und Nordwestdeutschland*, (*Festschrift Petri, Städteforschung*, A 13), Köln-Wien, 1983, pp. 1-17; A. Verhulst, *Het ontstaan van de steden in Noordwest-Europa: een poging tot verklarende synthese*, in *Academiae Analecta*, Brussel, 1987, jg. 49 nr. 1, pp. 57-83; H. Sarfatij, *Stad en archeologie, in Verborgene steden; Stadsarcheologie in Nederland*, Amsterdam, 1990, pp. 19-20; H. Clarke & B. Ambrosiani, *Towns in the Viking Age*, Leicester-London, 1991.

⁵⁴ De opgravingsverslagen stellen dat de oprichting niet ouder kan worden gedateerd dan het vierde kwart van de 11de eeuw. Zie: D. Callebaut, P. Raveschot & R. Van de Walle, *Het Gravensteen te Gent*, in *Conspectus MCMLXXX*, (*Archaeologia Belgica*, nr. 238), Brussel, 1981, pp. 67-71; D. Callebaut, P. Raveschot & R. Van de Walle, *Het Gravensteen*, 1982, p. 112; D. Callebaut, *Résidences fortifiées*, 1994, pp. 103-105. Deze datering is echter gebaseerd op de identificatie van één wandscherf in Maaslands aardewerk (in de publicatie *Andenne*). De huidige kennis van het middeleeuwse aardewerk laat ons toe te stellen dat deze datering onhoudbaar is (zie ondermeer K. De Groote, *Middeleeuws aardewerk in Vlaanderen*, 2008, pp. 337-346). Op basis van het aardewerk dat zich op het bijhorende loopvlak bevond en rekening gehouden met ondermeer de residualiteit van het vondstenmateriaal, lijkt het eerder logisch te stellen dat de oprichting zeker ouder moet zijn dan het vierde kwart van de 11de eeuw. Deze veronderstelling komt ook overeen met de huidige inzichten inzake de chronologische ontwikkelingsgeschiedenis van het Gravensteen.

Vanuit die gegevens wordt de bouw van de eerste stenen residentie binnen het Gravensteen toegeschreven aan Boudewijn IV (988-1035) of Boudewijn V (1035-1067). Beiden hebben zeker in Gent verbleven en stonden in voor de administratieve reorganisatie van het graafschap Vlaanderen. Daartoe behoorde onder meer de oprichting van kasselrijen. Het Gravensteen werd de ankerplaats voor de kasselrij van de Oudburg en dus kreeg de Gentse residentie er een functie bij. Boudewijn IV met de baard, getrouwd met Odgive van Luxemburg, was trouwens een machtige man die het graafschap in alle richtingen uitbreidde.

Voor dat hoge, versterkte residentiegebouw bestaat in Vlaanderen weinig vergelijking. De bouwtechniek, namelijk overwegend kleine steenformaten, gebruik van heel wat ander bouw materiaal (mogelijk recuperatie of sloop) en de toepassing van visgraatverband verschillen eigenlijk niet van de inmiddels bekende 10de-eeuwse toepassingen zoals in de beide Gentse abdijen of de Brugse Burg. De bouwkundige kenmerken tonen geen beduidende verschillen tussen midden 10de en eind 11de eeuw, hoewel voorzichtigheid met dergelijke conclusies is aangewezen. Ze zijn ten slotte gebaseerd op bijzonder weinig fragmentarische gegevens en tonen zich zeer afhankelijk van zowel het uitgevoerde archeologische onderzoek als de betrouwbaarheid van de dateringen.

Was het grote, stoere residentiegebouw nieuw voor de tijd en/of waar haalde men de inspiratie? Het type gebouw bestond zeker al veel vroeger. Tot de oudere, beter bestudeerde voorbeelden behoort het kasteel van Doué-la-Fontaine⁵⁵ in de Loirestreek. Het wordt heel wat vroeger gedateerd, maar bevindt zich in een streek waar steen voorhanden was. In de Gentse regio, en in een belangrijk deel van het graafschap Vlaanderen, moest bruikbare bouwsteen worden ingevoerd⁵⁶. De manier waarop het steenmateriaal in de Gentse residentie werd verbruikt, suggereert dat het toen nog een zeer kostbaar goed was en dat werkelijk alles – ook het steenafval – in de constructie werd opgenomen. Stenen constructies bleken toen nog het voorrecht van kloostersites en de graaf van Vlaanderen. Enkel de hoogste elite kon steen als bouw materiaal aanspreken en invoeren.

Monumentale aulaconstructies en stenen donjons waarmee de Gentse residentie kan worden vergeleken, zijn toch wel zeldzaam. Verwant is zeker de donjon van Ename, waarvan enkel de funderingen bij opgravingen werden terugge-

⁵⁵ M. de Boïard, De l'aula au donjon. Les fouilles de la motte de La Chapelle à Doué-la-Fontaine (Xe-XIe siècle), in *Archéologie médiévale*, Caen, 1973-1974, pp. 5-110.

⁵⁶ G. Everaert, M.C. Laleman & D. Lievois, Natuursteen in Gent: materiële getuigen en geschreven bronnen, in V. Cnudde, e.a. (red.), *Gent...steengoed*, Gent, 2009, pp. 16-37.

vonden⁵⁷. Hij maakte deel uit van een grotere fortificatie met aula, kapel en *camera*. De afmetingen zijn vergelijkbaar met de Gentse residentie en wijzen op een gebouw van maximaal 27 bij 10 meter *extra muros*. Volgens de jongste inzichten wordt het initiatief ervan toegeschreven aan graaf Boudewijn V. De aanhechting van het markgraafschap Ename bij Vlaanderen werd op die manier bekrachtigd. De demilitarisering van de fortificatie met de stichting van een benedictijnenabdij in 1063-1070 vormt in elk geval een *terminus ante quem*.

8. Mottekastelen

Op het ogenblik dat het Gentse Gravensteen werd uitgerust met een rechthoekige stenen zaalgebouw of aula verschenen in Vlaanderen nieuwe kasteeltypes waarvan het mottekasteel of de castrale motte het meeste succes zou kennen. Enkele decennia geleden was het begrip mottekasteel in onze regio's nauwelijks bekend. De impuls tot onderzoek en studie van deze kasteelvorm kwam er in 1974 toen Dr. Heli Roossens het onderwerp in de programma's van de Nationale Dienst voor Opgravingen of N.D.O. opnam⁵⁸. Baanbrekend werk werd verricht door onder meer de archeologen Dirk Callebaut, Johnny De Meulemeester en André Matthys. Via hun onderzoek werden ook andere vorsers gestimuleerd om nieuw archeologisch onderzoek te verrichten op kasteelsites en/of om geschreven bronnen terug te bekijken om te zien of ze bijkomende duidingen konden opleveren voor structuur, typologie, chronologie en datering. Sinds de jaren 1990 is een dergelijk thematisch onderzoek zo goed als niet meer aan de orde omdat de prioriteiten in de Vlaamse archeologie vrijwel uitsluitend bepaald worden door noodsituaties voorafgaand aan bouwactiviteiten. In de voorbije

⁵⁷ D. Callebaut, Ename and the Ottonian west border policy in the middle Scheldt region, in K. De Grootte, D. Tys & M. Pieters (eds.), *Exchanging Medieval Material Culture. Studies on archaeology and history presented to Frans Verhaeghe*, Brussel, 2010, pp. 217-248.

⁵⁸ J. De Meulemeester, Castrale motten in België, in *Miscellanea Archaeologica in honorem H. Roosens, (Archaeologia Belgica, nr. 255)*, Brussel, 1983, pp. 199-225; J. De Meulemeester, Mottes castrales dans les anciens Pays-Bas méridionaux. Un bref historique de la recherche in *Interdisziplinäre Studien zur europäischen Burgenforschung. Festschrift für Horst Wolfgang Böhme zum 65. Geburtsdag Teil II, (Veröffentlichungen der Deutschen Burgenvereinigung. Reihe A: Forschungen, Band 9)*, Koblenz, 2005, pp. 167-186; J. De Meulemeester & P. Mignot, Castelloge belge. Un survol historiographique, in *Château Gaillard*, Caen, 2008, nr. 23, pp. 91-103. M. Berkers, e.a., Châteaux à mottes des anciens Pays-Bas méridionaux. Un état de la question après quinze ans de silence, in *Château Gaillard*, Caen, 2008, nr. 23, pp. 21-32; M. Berkers, Chronologie onder druk? Enkele beschouwingen omtrent vroege mottekastelen in het graafschap Vlaanderen, in M. Dewilde, A. Eryvnc & F. Becuwe (eds), *Cenulae recens factae. Een huldeboek voor John De Meulemeester, (Novi Monasterii, nr. 10)*, Koksijde, 2010, p. 43.

twintig jaar werd er met andere woorden weinig nieuw archeologisch onderzoek uitgevoerd⁵⁹ en wordt er vooral voortgebouwd op de verworven kennis uit de jaren 1970 en 1980⁶⁰. Ook in de gebieden van het graafschap, die zich nu in het buitenland bevinden, is er weinig nieuws onder zon te melden⁶¹.

Een klassiek mottekasteel wordt gekenmerkt door een tweeledige of binaire structuur. Het bestaat enerzijds uit een opperhof dat werd gevormd door een kunstmatige of deels kunstmatig opgeworpen aarden heuvel met een rond tot licht ovaal grondplan⁶². Rond deze heuvel werd een brede – meer dan 10 meter is zeker geen uitzondering – en diepe gracht gegraven. Het motteplateau werd omlijnd door houten palissade of eventueel stenen muur. Binnen deze

⁵⁹ Op slechts een aantal plaatsen binnen het oude graafschap werd er wel archeologisch onderzoek uitgevoerd, meestal in kader van restauratie of preventieve opgravingen, ondermeer in het Gravensteen te Gent: M.C. Laleman & G. Stoops, Sint-Veerleplein 11, Gravensteen, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, Gent, 1996, jg. 20 nr. 4, pp. 46-49; M.C. Laleman & G. Stoops, Het archeologisch onderzoek in Gent (O.Vl.), in *Archaeologia Mediaevalis*, Namur, 2001, nr. 24, pp. 101-102. M.C. Laleman, G. Stoops & G. Vermeiren, Het archeologisch onderzoek in Gent (O.Vl.), in *Archaeologia Mediaevalis*, Gent-Brussel-Namur, 2002, nr. 25, p. 64; de motte in Parike: V. Ameels, Brakel-Parike, een motte van afgraving gered, in *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 1999*, Gent, 2000, pp. 133-135; V. Ameels, De motte van Parike (Brakel), in *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 2000, nr. 23, p. 11; de niet in het landschap bewaarde site van Reninge: M. Dewilde, De verdwenen motte van Reninge, in *Archaeologia Mediaevalis*, Namur, 2005, nr. 28, p. 20; M. Dewilde & M. Wyffels, The forgotten motte of Reninge (Western Flanders), in: J. De Meulemeester & J. Gillet (eds.), *Mélanges d'archéologie médiévale. Liber amicorum en hommage à André Matthys (Les Cahiers de l'Urbanisme, hors-série)*, Sprimont, 2006, pp. 56-59; de verdwenen zaalhofmotte te Ieper: M. Dewilde & F. Wyffels, Ieper Arsenaalstraat: een gemiste kans voor het Zaalhof (W.-Vl.), in *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 2007, nr. 30, p. 60; J. De Gryse, T. Boncquet & P. Pype, *Archeologisch onderzoek van de Solidum Terra-site (Ieper): zevenhonderd jaar wonen en werken*, (Onuitgegeven opgravingsrapport Ruben Willaert bvba), Sijsele, 2011; J. De Gryse, T. Boncquet & P. Pype, Archeologisch onderzoek op de soldium terra-site (Ieper, West-Vlaanderen): 700 jaar wonen en werken, in *Archaeologia Mediaevalis*, Gent, 2012, nr. 35, pp. 107-113. Hierbij zijn nog te vermelden enkele recente vaststellingen aan de Hoge Wal te Ertvelde tijdens de herinrichtingswerken: L. Bauters & S. De Decker, Een schoolvoorbeeld van castrale motte: de Hoge Wal te Ertvelde (Evergem), in M. Dewilde, A. Eryvnick & F. Becuwe, (eds), *Cenulae recens factae. Een huldeboek voor John De Meulemeester, (Novi Monasterii*, nr. 10), Koksijde, 2010, pp. 13-25; L. Bauters, De Hoge Wal in Ertvelde (Evergem). Archeologisch monumentenzorg anno 2010, in *Cultureel Jaarboek 2009 Provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 2011, pp. 8-15. Recent werd ook de site Dierckx Vos Wal heronderzocht naar aanleiding van de aanleg van een gasleiding tussen Zeebrugge en Dudzele. De interpretatie van de archeologen gaat uit naar een mottekasteel, hoewel dit volgens de auteurs van het artikel, in het licht van de situatie in de omgeving, sterk te betwijfelen valt, zie: D. Verwerf, e.a., Archeologie en bodemkunde tussen Brugge en Dudzele. Resultaten archeologisch en bodemkundig onderzoek naar aanleg van een aardgasleiding tussen Zeebrugge en Dudzele (West-Vlaanderen), in *Archaeologia Mediaevalis*, Gent, 2012, nr. 35, pp. 254-256. Ook het vermelden waard is het onderzoek naar de verdwenen motte van Schelderode: H. Mestdagh, e.a., Ondertussen aan de balie 'verloren voorwerpen': de Motte van Schelderode (O.-Vl.), in *Archaeologia Mediaevalis*, Gent, 2006, nr. 29, pp. 168-170 en het onderzoek naar het Ravenhof te Torhout, zie M. Dewilde & F. Wyffels, Het Ravenhof te Torhout (W.-Vl.), in *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 2002, nr. 25, p. 55. Eerder een buitenbeetje in deze lijst zijn de meer (lokaal) historische studies die soms ook verwijzen naar een kasteelsite die in oorsprong een mottekasteel was, zie bijvoorbeeld P. Despriet, *De dorpsheerlijkheid en het kasteel van Vichte. Adel en status in Westelijk Vlaanderen (Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen*, nr. 55), Kortrijk, 2004.

omheining stond een toren of een gebouw met een eerder rechthoekig grondplan in hout, vak- en leemwerk of steen. De helling van de motteheuvel was zeer steil (tot 60%) en was begroeid met doornstruiken en hagen. Het neer- of voorhof sloot min of meer hoefijzervormig aan op de eigenlijk motte en er van gescheiden door de gracht. Het neerhof zelf was soms opgehoogd en werd beschermd door een gracht, meestal kleiner van afmeting dan de gracht rond het opperhof, en door een wal en/of palissade. Eventuele gebouwen op het neerhof waren van agrarische, residentiële of artisanale aard. In enkele gevallen stond er op het neerhof ook een castrale kapel die soms uitgroeide tot de parochiekerk van een nederzetting. Het klassieke *motte-and-bailey* type kwam over geheel Europa voor. Mottekastelen werden vastgesteld in lager gelegen landelijke gebieden of op grote hoogtes. Veelal werden ze goed in het landschap geïntegreerd en werden landschapselementen opgenomen bij de aanleg, onder

- ⁶⁰ Het gaat in het bijzonder om licentiaatsverhandelingen en daaromtrent afgeleide publicaties, zie S. De Decker, *Vanuit de hoogte. Een vergelijkende studie van de inplanting van castrale mottes in de provincie Oost-Vlaanderen*, (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling UGent), Gent, 1998, 4 delen; S. De Decker, *Vanuit de hoogte. Een vergelijkende studie van de inplanting van castrale mottes in de provincie Oost-Vlaanderen*, in *VOBOV-info*, Dendermonde, 1999, nr. 49, pp. 3-19; S. De Decker, *Over elfenbeuvels en kabouterbergen*, 2002; M. Berkers, *Machtige beuvels. Mottekastelen in de Belgische provincie West-Vlaanderen en het Franse arrondissement Dunkerque*, (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling UGent), Gent, 2006, 3 delen; M. Berkers, *Machtige Heuvels. Mottekastelen in de Belgische provincie West-Vlaanderen en het Franse arrondissement Dunkerque*. in: *Terra Incognita*, 2008, nr. 2, pp. 23-33. Tevens zijn er verschillende syntheseartikels over enkele sites, het fenomeen in zijn geheel of bepaalde aspecten ervan. Als voorbeelden kunnen ondermeer worden vermeld S. De Decker, *Een archeologisch relict onder de loep: de Dooriksberg te Zandbergen/Denderwindeke*, in *Gerardimontium*, Geraardsbergen, 2009, nr. 224, pp. 16-25; J. De Meulemeester, *Le château en guerre: quelques réalités archéologiques issues de fouilles dans l'espace belge*, in M. Combet & R. Hérin, *Château et guerre, (Actes des Rencontres d'Archéologie et d'Histoire en Périgord les 25, 26 et 27 Septembre 1998)*, Bordeaux, 2004, pp. 57-65; J. De Meulemeester, *Mottes castrales des anciens Pays-Bas méridionaux. Quelques considérations sur l'iconographie et les textes*, in: *Testis Temporum, Vita Memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi András 65. születésnapjára*, *Studia Caroliensia*, Budapest, 2006, nr. 3-4, pp. 249-256.
- ⁶¹ Voor Zeeuws-Vlaanderen is er ondermeer R.M. Van Heeringen, *Monumenten van aarde. Beeldcatalogus van de Zeeuwse berijes*, Koudekerke, 2007. Voor Frankrijk valt het op dat het kerngebied van het graafschap, het hedendaagse arrondissement Dunkerque grotendeels een blinde vlek blijft. Te vermelden zijn ondermeer V. Motte. e.a., *Archéologie en Nord-Pas-De-Calais 6. Les mottes castrales*, Lille, 2003; J.P. Couche, *Les mottes castrales en Flandre intérieure, (Annales du comité flamand de France*, nr. 60), Lille, 2002, pp. 13-49. Voor de iets bredere regio: F. Perreau & G. Lefranc, *Mottes castrales et sites fortifiés médiévaux du Pas-de-Calais, (Mémoires de la Commission départementale d'histoire et d'archéologie du Pas-de-Calais*, nr. XXXVII), Arras, 2005.
- ⁶² Voor meer uitvoerigere informatie betreffende de morfologie van het mottekasteel zie ondermeer J. De Meulemeester, *Castrale motten*, 1983; J. De Meulemeester, *Aardige monumenten*, in *Monumenten en Landschappen*, Brussel, 1985, jg. 4 nr. 3, pp. 24-31; J. De Meulemeester, *Mottekastelen. Aardhopen voor de adel*, in *Natuur en Techniek*, 1989, jg. 57 nr. 9, pp. 690-701 J. De Meulemeester, *Aarden versterkingen*, 1993, pp. 137-148.

meer voor de grachten of voor de ophogingen⁶³.

In het graafschap Vlaanderen verschijnen de eerste mottekastelen in het landschap omstreeks het jaar 1050⁶⁴. Tot op de dag van vandaag blijft de oorsprong van het mottekasteel en de zoektocht naar de eerste voorbeelden een belangrijk twistpunt in de Noord-West Europese castellologie. In het verleden werd af en toe wel eens de bewering gelanceerd dat het oudste mottekasteel van Europa werd gevonden⁶⁵, maar meestal ging het om interpretaties op basis van vage teksten. Het lijkt er echter op dat de recent opgegraven site van Boves (Département du Somme), nabij Amiens met deze eer lijkt te gaan lopen. Deze 12 meter hoge motte is opgeworpen tegen de rand van een ouder *oppidum* en zou zijn opgericht aan het begin van de 10de eeuw⁶⁶. Tussen 887 en het begin van de 10de eeuw werden in de regio verschillende versterkingen aangelegd tegen de Noormannen. De oprichting van de motte te Boves moet waarschijnlijk in dit kader worden geplaatst, hoewel er geen schriftelijke bronnen zijn om dat te bewijzen en er geen sporen van een versterking op het platform aanwezig zijn. Hoewel dit inderdaad mogelijk het vroegste voorbeeld lijkt te zijn waar het ‘concept’ motte voor de eerste keer werd toegepast, was het pas vanaf de tweede helft van de 10de eeuw dat de site een duidelijker militair/versterkt karakter kreeg.

Voor het graafschap Vlaanderen zijn een aantal studies van belang die het bestaan van vroege mottekastelen rond het jaar 1000 in Nederland⁶⁷ en mogelijk ook in Normandië⁶⁸ veronderstellen. Als vroeg voorbeeld wordt onder meer

⁶³ Zo was het verdwenen mottekasteel van Woumen bij Diksmuide recht op de loop van de Kerkebeek ingeplant, zie J. Termote, Archeologisch onderzoek en om de Sint-Andreaskerk te Woumen (Gem. Diksmuide), in *Westvlaamse Archaeologica*, Kortrijk, 1990, jg. 6 nr. 1, pp. 18-30.

⁶⁴ M. Berkers, e.a., *Châteaux à mottes des anciens Pays-Bas méridionaux*, 2008, p. 21.

⁶⁵ M. Bur, Recherches sur les plus anciennes mottes castrales de Champagne, in *Chateau Gaillard*, Caen, 1982, nr. 9-10, pp. 55-69; Een tijd lang was men de mening toegedaan dat graaf Arnulf I een grote initiatiefnemer was van mottekastelen die tussen 950 en 965 zouden opgetrokken zijn. Vinchy in het Franse Henegouwen (zie M. Rouche, Vinchy: le plus ancien château à motte, in *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire médiévales en l'honneur de Doyen Michel de Boüard*, Genève, 1982, pp. 365-369). werd als één van de oudste mottes naar voren geschoven omdat men dit koppelde aan een geschreven gegeven over een verwoesting van de site in 979. De tegenargumentatie voor die 10de-eeuwse dateringen werd duidelijk geformuleerd door J. De Meulemeester, 1983, p. 209.

⁶⁶ P. Racinet, Le site castrale de Boves (Somme) du Xe au XVIIe siècle. Bilan des recherches archéologiques 2001-2006, in *Revue archéologique de Picardie*, Amiens, 2008, nr. 1-2, pp. 17-23 & pp. 55-84.

⁶⁷ B. Aarts, Motte-and-Bailey castles of Europe. Some aspects concerning their origin and evolution in *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis*, 2007, nr. 14, pp. 37-56; B. Aarts, De vroege burchten bij Alpertus van Metz in relatie tot het kasteel van Boxmeer, in *Het Brabants Kasteel 28, De vroege burchten. Neerslag van het symposium (Boxmeer)*, 2007, pp. 47-74; B. Aarts, 'Montferland' en de consequenties. De vroege burchten bij Alpertus van Metz, in H.L. Janssen & W. Landewé (red.), *Middeleeuwse Kastelen in Veelvoud. Nieuwe studies over oud erfgoed*, Wijk bij Duurstede, 2009, pp. 13-59.

⁶⁸ B. Aarts, Early Castles of the Meuse-Rhine Border and Some Parallels in Western Europe c 1000, in *Chateau Gaillard*, Caen, 1996, nr. 17, pp. 11-23.

verwezen naar de motte van Montferland (gemeente Bergh, provincie Gelderland), geïdentificeerd als het uit geschreven bronnen bekende Opladen van Balderik en Adela van Hamaland⁶⁹. Op basis van het aardewerk dat bij opgravingen werd aangetroffen, dateert men dit kasteel op het einde van de 10de of in de vroege 11de eeuw. Deze site wordt beschreven in het relaas van Alpertus van Metz (circa 1023-1024), waarin naast Monterfland nog andere versterkingen worden opgesomd. Op basis van tekstanalyse en morfologische studie konden heel wat sites worden geïdentificeerd, hoewel enige voorzichtigheid geboden blijft omdat harde archeologische bewijzen voor het overgrote deel van de sites niet voor handen is. Toch lijken de gegevens aan te wijzen dat een aantal sites in het oostelijke rivierengebied van Nederland als vroege mottekastelen, ontstaan omstreeks het jaar 1000, kunnen worden geïdentificeerd. Ze zijn echter morfologisch afwijkend en moeten worden geplaatst binnen een geleidelijke ontwikkeling naar het traditionele mottekasteel dat vanaf de tweede helft van de 11de eeuw in onze streken en de rest van Noordwest-Europa opkwam⁷⁰. Het grote probleem blijft dat de identificaties veelal gebonden zijn aan de interpretatie van de oorspronkelijke Latijnse tekst en dat daardoor heel wat discussie mogelijk blijft⁷¹.

Hoewel aanlokkelijk, noopt de opgegeven bewijsvoering toch tot de nodige omzichtigheid, zeker als we dit patroon willen extrapoleren naar andere streken zoals het graafschap Vlaanderen. Momenteel zijn er twee sites waar een vroege datering mogelijk is, namelijk de Hoge Andjoen te Werken (gemeente Kortemark, provincie West-Vlaanderen) en La Neuve Tour in Douai (Département du Nord). In Werken ziet men dat de motteheuvel in het laatste kwart van de 10de eeuw wordt verhoogd tot circa 2,5 meter⁷², toen mogelijk in het bezit van het huis van Petegem aan de Schelde⁷³. Te Douai blijkt dat na de dood van graaf Arnulf I (889-965) koning Lotharius II van Lotharingen de macht over de nederzetting kreeg. Hij bouwde een nieuwe residentie met een houten gebouw van 5

⁶⁹ P.A.C. Schut, *De Montferlandsche berg, het sieraad der tusschen IJsel en Rijn gelegene landen. De motte Montferland (gemeente Bergh) en een overzicht van motteversterkingen in Gelderland*, Amersfoort, 2003.

⁷⁰ R. Higham & P. Barker, *Timber Castles*, London, 1992, pp. 93-111. B. Aarts, *Motte-and-Bailey castles of Europe*, 2007.

⁷¹ De Meulemeester heeft geponereerd dat het evengoed om ringwalburchten zou kunnen gaan, zie J. De Meulemeester, *Mottes castrales des anciens Pays-Bas méridionaux. Quelques considérations sur l'iconographie et les textes*, 2006, pp. 252-254. Naar aanleiding van de opgravingsresultaten van Montferland ziet Aarts er toch eerder de bouw van mottekastelen in, zie: B. Aarts, *Motte-and-Bailey castles of Europe*, 2007, p. 54.

⁷² J. De Meulemeester, *Archéologie du peuplement au Moyen Age. Une approche archéologique de la société médiévale à travers vingt-cinq années de recherches de terrain*, Caen, 1996, pp. 451-452.

⁷³ G. Berings, Het oude land aan de rand van het vroeg-middeleeuwse overstromingsgebied van de Noordzee. Landname en grondbezit tijdens de middeleeuwen, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, 1985, nr. XXIX, p. 70.

meter breed en 11 meter lang, dat aan drie zijden was ingemot tot een hoogte van ongeveer drie meter⁷⁴. In 987 kwam de stad terug in het bezit van de graven van Vlaanderen en werd de residentie terug getransformeerd. In de plaats van het oudere gebouw kwam een houten toren van 4 op 5 meter en werd de motte terug opgehoogd, hoewel niet duidelijk is tot welke hoogte⁷⁵. De Meulemeester interpreteert deze beide gevallen als kernmotte⁷⁶, een experimentele of eerste fase in de evolutie naar het echte mottekasteel. De kern van de zaak is echter tweeledig: weegt de militaire functie van een eventuele kernmotte genoeg door om van een mottekasteel, al dan niet vroeg en atypisch, te kunnen spreken of beschouwen we het enkel als een status verhogende ophoging met een duidelijke sociale impact⁷⁷. Belangrijker voor dit verhaal is dat deze twee voorbeelden momenteel alleenstaande gevallen blijken te zijn die men eventueel kan verklaren als voorzichtige pogingen om met een nieuw kasteelconcept te experimenteren, maar op een zeer beperkte schaal, door een beperkte elite en klaarblijkelijk zonder veel navolging⁷⁸. In tegenstelling met andere regionen kende Vlaanderen omstreeks het jaar 1000 geen machtsrijd waarbij het experimenteren met verschillende kasteeltypes van levensbelang was om het hoofd boven water te houden⁷⁹.

Op het vlak van verspreiding lijkt het erop dat het mottekasteel in zijn initiële fase, vanaf het derde kwart van de 11de eeuw, een vrij trage verspreiding kende. Zo kennen we ondermeer de Godelievemotte te Gistel, opgericht door Bertulf van Gistel⁸⁰, de burggrafelijke motte in Lille vermeld in 1054⁸¹ en de motte van Raveschoot in Adegem, eventueel zelfs te dateren in het tweede kwart of midden

⁷⁴ P. Demolon, E. Louis, M. Louis-Vanbauce, Douai. Document d'évaluation du patrimoine archéologique urbain, in P. Demolon, H. Halbout, E. Louis, M. Louis-Vanbauce, *Douai. Cité Médiévale. Bilan d'archéologie et d'histoire (Archaeological Duacensis*, nr. 3), Douai, 1990, p. 16.

⁷⁵ P. Demolon, E. Louis, J.F. Ropital, *Mottes et maisons-fortes en Ostrevant médiéval, (Archaeologia Duacensis*, nr. 1), Douai, 1988, p. 63. Het grote probleem voor deze site is dat de opgravers in verschillende publicaties telkens verschillende afmetingen lijken te geven. Vergelijk de twee vorige referenties met P. Demolon & E. Louis, *Naissance d'une cité médiévale flamande*, 1994, p. 55

⁷⁶ J. De Meulemeester, *Archéologie du peuplement*, 1996, p. 451-452; J. De Meulemeester, *Mottes castrales des anciens Pays-Bas méridionaux*, 2005, p. 252.

⁷⁷ B. Aarts, *De vroege burchten*, 2007, p. 54.

⁷⁸ M. Berkers, *Chronologie*, 2010, p. 50. Hoewel dit ook kan liggen aan de archeologische zichtbaarheid.

⁷⁹ B. Aarts, 'Montferland' en de consequenties, 2009, p. 46. We kennen wel de korte crisis na de dood van graaf Arnulf II in 988, wanneer ene Eilbodo het territorium Kortrijk in 990 usurpeerde en pas twee jaar later terug door de graaf Bouwdewijn IV kon worden teruggenomen, zie A.F.C. Koch, *Het graafschap Vlaanderen*, 1981, p. 371.

⁸⁰ J. De Meulemeester & M. Dewilde, *De Godelievemotte en de middeleeuwse versterkingen te Gistel, in Archeologie in Vlaanderen*, Zellik, 1991, nr. I, pp 197-206; J. De Meulemeester, *Archéologie du peuplement*, 1996, pp. 234-235.

⁸¹ A. Derville, *La genèse et les premiers siècles de Lille, in Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem, (14de Internationaal Colloquium, Spa 6-8 Sept. 1988)*, Brussel, 1990, p. 259.

van de 11de eeuw⁸². De verspreiding van het mottekasteel in het graafschap Vlaanderen lijkt bevorderd te zijn door enkele ingrepen in de grafelijke organisatie. Zo lukte het graaf Bouwdewijn V om de *pairs* te belasten met grotere militaire verantwoordelijkheden en werd het aantal kasselrijen verhoogd tot een twaalfstal, hoewel die pas in de jaren 1070 in de bronnen verschijnen⁸³. Misschien moeten ook de consolidatie en organisatie van de verdediging van Rijks-Vlaanderen na de dood van keizer Hendrik III in 1056⁸⁴ als onderdeel van die grafelijke ingrepen worden bekeken. Zo werden er in Aalst⁸⁵, Moorsel⁸⁶, Liedekerke⁸⁷, Ninove⁸⁸ en Erpe⁸⁹ grote mottekastelen opgeworpen, die in dit verdedigingssysteem hebben gefunctioneerd⁹⁰.

Het mottekasteel is in een groot gedeelte van Europa⁹¹ gekoppeld aan de ontwikkeling van de feodaliteit⁹². Het succes van dit kasteeltype wordt aan een bepaald aantal factoren toegeschreven. Allereerst was de aanleg ervan vrij gemakkelijk te realiseren met niet-gekwalficeerde arbeiders⁹³. De burggraaf van Broekburg (Bourbourg) getuigt dat op de motte van Audricq (Noord-Frankrijk) een houten toren in één nacht werd opgetrokken⁹⁴. Voorts werd ook uitgemaakt dat een dergelijk mottekasteel, in essentie slechts bestaande uit hout en aarde strategisch efficiënt was, voldoende bescherming bood en moeilijk te veroveren was⁹⁵.

⁸² M. Verlot, Het kasteel van Raverschoot, in *Archaeologia Mediaevalis*, Namur, 1980, nr. 3, p. 41; P. Rave-schot & M. Verlot, De middeleeuwse versterking van Raverschoot (Maldegem). Een eerste archeologische verkenning, in *VOBOV-Info*, Belsele, 1986, nr. 22-23, pp. 11-18; J. De Meulemeester, Le début du château: la motte castrale dans les Pays-bas méridionaux, in *Chateau Gaillard*, Caen, nr. 16, 1994, p. 122.

⁸³ A.F.C. Koch, Het graafschap Vlaanderen, 1981, pp. 380-381.

⁸⁴ A.F.C. Koch, Het graafschap Vlaanderen, 1981, p. 377.

⁸⁵ K. De Grootte, The contribution of archaeological sources to the research of the formation of towns. The example of Aalst, a border town in the county of Flanders, in: K. De Grootte, D. Tys, & M. Pieters (eds.), *Exchanging Medieval Material Culture*, 2010, pp. 249-266.

⁸⁶ D. Callebaut, Het Hof te Eksel te Moorsel, in *Archaeologia Belgica*, Brussel, 1977, nr. 196, pp. 93-96.

⁸⁷ S. De Decker, *Vanuit de boogte*, 1998, band II, pp. 26-36.

⁸⁸ G. Vande Winkel, Over de oorsprong van de stad Ninove (tot ca. 1100), in *Het Land van Aalst*, Aalst, 1996, nr. 3, pp. 203-224.

⁸⁹ K. De Grootte, *Erpe*, (*Archeologische Inventaris Vlaanderen*, Band X), Gent, 1988.

⁹⁰ Met dank aan Dr. Koen De Grootte (Agentschap Onroerend Erfgoed Vlaanderen) voor de aangeleverde informatie.

⁹¹ J.C. Besteman, Mottes in the Netherlands. A provisional survey and inventory, in T.J. Hoekstra, H.L. Janssen & I.W.L. Moerman (eds), *Liber Castellorum. 40 variaties op het thema kasteel. Festschrift J.G.N. Renaud*, Zutphen, 1981, pp. 40-59; I.W.L. Moerman, The archaeology of the medieval castle in the Netherlands. Results and prospects for future research, in J.C., Besteman, J.M., Bos & H.A., Heidinga, (eds.), *Medieval Archaeology in the Netherlands*, Assen-Maastricht, 1990, pp. 219-264.

⁹² J. De Meulemeester, Aarden versterkingen, 1993, pp. 139-141.

⁹³ Zie onder meer ook: J. De Meulemeester, Le château à motte comme chantier: quelques données et réflexions des anciens Pays-Bas méridionaux, in *Chateau Gaillard*, Caen, 1998, nr. XVIII, pp. 37-45.

⁹⁴ J. De Meulemeester, Aarden versterkingen, 1993, p. 141.

⁹⁵ Zie onder meer ook: J. De Meulemeester & A. Matthys, Châteaux et guerres: quelques exemples issus des fouilles de châteaux à motte dans l'espace belge, in *Chateau Gaillard*, Caen, 2000, nr. XIX, pp. 33-42.

Men gaat er immers vanuit dat de steile helling met hagen en doornstruiken was begroeid. De brede en diepe grachten werden gegraven om een charge van ridders tegen te gaan en van op het opperhof moest de belegeraar onder schot kunnen worden genomen⁹⁶. De mottekastelen in de lage landen lagen meestal in beekvalleien of in drassige terreinen die meteen instonden voor water in de nieuw gegraven grachten rond opper- en neerhof van het mottekasteel. Omdat de basismaterialen algemeen beschikbaar waren, kon ook de lage adel met relatief weinig moeite en middelen een mottekasteel opwerpen. Maar waarschijnlijk één van de belangrijkste elementen in de verspreiding is het gegeven dat het mottekasteel een symbool was van macht en prestige, daardoor blijft het kasteeltype tot in de 13de eeuw populair.

In Vlaanderen komt de term motte algemeen voor, ook voor beschrijvingen van laatmiddeleeuwse sites met walgracht waarvan de aanleg op de oudere mottekastelen is geïnspireerd⁹⁷. Hoewel daar al heel wat pogingen voor ondernomen werden, is het in Vlaanderen niet altijd gemakkelijk om mottekastelen te onderscheiden van laatmiddeleeuwse walsites. Het criterium hoogte is in sommige gevallen moeilijk toepasbaar⁹⁸. De aanleg van een mottekasteel kan op een bepaalde plaats zowel een nieuw gegeven zijn of gebruik maken van een al bestaande structuur zoals een oudere ringwalstructuur in Veurne (zie verder) of een Romeinse grafheuvel in Loker⁹⁹. Johnny De Meulemeester ziet voor een reële mottestructuur een kunstmatige ophoging die niet enkel met grond uit de gracht werd opgeworpen, maar ook met bijkomende grond van buiten de site¹⁰⁰. De vraag is of dit altijd eenvoudig kan worden vastgesteld en of dit voldoende is om een middeleeuwse motte van laatmiddeleeuwse imitaties te onderscheiden. In dit laatste geval zou de ophoging meestal beperkt zijn tot uit de gracht opgeworpen grond. En zelfs al zijn veel sites met walgracht uit de late middeleeuwen imitaties van oudere mottesites, ze omvatten nog steeds een opperhof en neerhof en tonen een torenvormige hoofdconstructie op het opperhof. De hoevefunctie – indien die er was – bevond zich op het voorhof. De laatmiddeleeuwse walsites

⁹⁶ J.A.J. Vervloet, Kasteelbergen in Zeeland; een algemeen overzicht, in *Geografisch tijdschrift*, 1980, jg. 14, nr 2, p. 197.

⁹⁷ L. Charles, e.a. *Van walsites en speelhoven. Het Vrije van Gent bij Jacques Horenbault (1619)*, Gent, 2008.

⁹⁸ Zie ondermeer de problematiek van de sites met walgracht in de kuststreek: D. Tys, Medieval moated sites in coastal Flanders: the impact of social groups on the formation of the landscape in relation to the early states of the Count of Flanders, in K. De Grootte, D. Tys, & M. Pieters (eds.), *Exchanging Medieval Material Culture*, 2010, pp. 295-297).

⁹⁹ J. De Meulemeester, Castrale motten, 1983, pp. 204-206.

¹⁰⁰ J. De Meulemeester, Aarden versterkingen, 1993, pp. 139-140.

kunnen in het Gentse¹⁰¹ en mogelijk ook op veel andere plaatsen in Vlaanderen¹⁰² niet als hoeve worden bestempeld.

9. Ringwalversterkingen

Het mottekasteel was echter niet het enige vroege kasteeltype dat in het graafschap aanwezig was¹⁰³. Archeologisch onderzoek op de site van de Warandemotte te Veurne maakte duidelijk dat het eerste kasteel, vermoedelijk te dateren in de late 11de eeuw tot een ander type behoorde, namelijk de kleine ringwalversterking¹⁰⁴. Morfologisch kent dit kasteeltype grote gelijkenissen met de oudere ringwalburchten of anti-Noormannenburchten van de late 9de eeuw (*supra*). In principe gaat om een gelijkaardig concept, maar op een kleinere schaal gerealiseerd en aangelegd als versterkte privé-residentie in tegenstelling tot het collectieve karakter van zijn oudere verwanten. Militair gezien was dit type even efficiënt als een mottekasteel: het had een diepe brede gracht en het strategische voordeel van de hoogte werd bereikt door een brede en hoge aarden wal eventueel verstevigd met palissade. In Veurne kon een ovale ringwalversterking van 25 bij 40 meter met een 6 meter brede wal en een 2 meter diepe gracht worden geregistreerd¹⁰⁵. Binnen de grenzen van het oude graafschap is Veurne het enig gekende en archeologisch gedocumenteerde exemplaar. In een recente publicatie wordt echter geponeerd dat het neerhof van de Singelberg te Beveren-Waas in oorsprong ook een kleine ringwalversterking was, waarvan de datering moet worden geplaatst in het eerste kwart van de 12de eeuw¹⁰⁶. Het zou gaan om een ovale tot cirkelvormige gracht met een breedte van 6 meter een diepte van 1 meter. Aan de binnenzijde bevond zich een 1 meter hoge en 8 meter brede wal. Er werden geen sporen van een palissade aangetroffen. Helemaal uitsluiten kunnen we deze hypothese niet, maar op dit ogenblik komen de fasering en vooral

¹⁰¹ L. Charles e.a., *Van walsites en speelhoven*, 2008; M.C. Laleman, Le Plan de Gand peint par Jacques Horenbault en 1619 et l'inventaire de sites fossoyés, in *Château Gaillard*, Caen, 2010, nr. 24, pp. 159-164.

¹⁰² Zie ook: F. Verhaeghe, Moated sites in Flanders: features and significance, in T.J. Hoekstra, H.L. Janssen & I.W.L. Moerman (eds), *Liber Castellorum*, 1981, pp. 98-121.

¹⁰³ Zie ook: M. de Boïard, Les petites enceintes circulaires d'origine médiévale en Normandie, in *Château Gaillard*, Caen, 1964, nr. 1, pp. 23-25.

¹⁰⁴ J. De Meulemeester, De circulaire versterking en de Warandemotte te Veurne, in *Conspectus MCMLXXVIII*, (*Archaeologia Belgica*, nr. 213), Brussel, 1979, p. 156.

¹⁰⁵ J. De Meulemeester & A. Mathhys, De militaire architectuur, in L. Delehouzée e.a., *Romaanse architectuur in België*, Tiel, 2000, p.171.

¹⁰⁶ J. De Meulemeester & B. Bartholomieux, Archeologie van het Singelbergkasteel, in M.A., Wilssens, *Singelberg. Het kasteel & het Land van Beveren*, Tiel, 2007, pp. 74-75. De datering is ingegeven op basis van vrij schaars aardewerk en de eerste vermelding van een heer van Beveren in 1120.

de datering nogal geforceerd over¹⁰⁷. In tegenstelling tot het mottekasteel kende de kleine ringwalversterking amper succes in het oude graafschap¹⁰⁸. Het bood echter dezelfde militaire voordelen, maar kon klaarblijkelijk weinigen bekoren omdat het vermoedelijk niet dezelfde symbolische impact had als het opwerpen van een mottekasteel¹⁰⁹. Andere auteurs wijzen eventueel op de persoonlijke voorkeur van de bouwheer¹¹⁰. Eventueel zou er toch een militair voordeel voor het mottekasteel kunnen bestaan: de tweeledige opdeling¹¹¹ was vanuit een defensief oogpunt misschien toch efficiënter. Zeker het veroveren van de motte zelf moet vermoedelijk psychologisch en tevens fysiek een enorme uitdaging zijn geweest in tegenstelling tot een inname van een lagere ringwalversterking¹¹².

Tenslotte wijzen we tevens op het bestaan van een slecht gekende groep van ovale sites, waarbij het Oosthof te Koekelare het enige goed archeologische onderzochte voorbeeld is¹¹³. Tijdens de opgravingen werden een dubbele gracht en wal teruggevonden. De buitenste gracht was 4 tot 6 meter breed en 1,5 meter diep, de binnenste gracht 11 meter breed en met dezelfde diepte als de buiten-gracht. Tussen beide grachten was een niet opgehoogd gebied van 4 tot 6 meter; de binnenwal was minstens 10 meter breed. Overtuigende sporen voor een palissade waren niet aanwezig. De sporen op het binnenterrein hebben volgens de opgravers eerder te maken met agrarische activiteiten en zijn te dateren van de 9de tot de 12de eeuw, met een voorkeur voor de volle middeleeuwen. Ook in Oeren bij Veurne werd een gelijkaardige ovale structuur door middel van boringen onderzocht. Het betreft een site met een oppervlakte van 180 bij 140 meter en een 8 meter brede en 3 meter diepe gracht. Hoewel de chronologie van de site

¹⁰⁷ Zo kan uit de eerste publicatie van de opgravinggegevens uitgemaakt worden dat de aardewerkdatering enkel gebaseerd is op wandscherven lokaal grijs en Maaslands (in oudere publicatie ook wel Andenne genoemd) aardewerk, zie J. De Meulemeester, De Singelberg te Beveren-Waas, in *Archaeologia Belgica*, Brussel, 1978, nr. 208, pp. 29-30. Ook de hoogte van de wal doet enige twijfel rijzen.

¹⁰⁸ In Brabant zijn meer voorbeelden van dit type gekend, zie J. De Meulemeester & W. D'Haese, Châteaux de terre et de bois du type "petite enceinte circulaire" en Belgique. Une approche par les fouilles, in T. Poklewski-Koziell (éd.), *Architecture et Guerre. Fasciculi Archaeologiae Historicae*, (Institut d'Archéologie et d'Ethnologie de l'Académie polonaise des Sciences, Łódź, 2005, fasc. XVI-XVII, pp. 79-86.

¹⁰⁹ J. De Meulemeester, De la petite enceinte à la motte: le choix militaire des ducs de Brabant, in M. Lode-wijckx (ed.), *Belgian Archaeology in a European Setting I. Album Amicorum Prof. J.R. Mertens (1921)*, (Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae, nr. 12), Leuven, 2001, pp. 154-155.

¹¹⁰ J.R. Kenyon, *Medieval Fortifications*, Leicester, 1990, p. 7.

¹¹¹ Hoewel tweeledige ringwalversterkingen ook bij ons zijn gekend, zie bijvoorbeeld Landen: J. De Meulemeester & A. Matthys, De moten van het Sint Gitterdal te Landen, in *Archaeologia Belgica*, Brussel, 1985, nr. 239. en zeker in de Angelsaksische wereld zie R. Higham & P. Barker, *Timber Castles*, 1992.

¹¹² J. De Meulemeester & K. O'Connor, *Fortifications*, 2007, p. 327-331. Hoewel we voor Vlaanderen weinig informatie hebben over de effectieve hoogte van de walstructuren en/of palissade.

¹¹³ M. Dewilde, J. Heus & F. Vandewall, Het Oosthof te Koekelare (West-Vlaanderen). Interimverslag 1988-1995, in *Archeologie in Vlaanderen*, Brussel, 1995/1996, nr. 5, pp. 179-192.

slechts bij benadering kan worden gereconstrueerd, gaat men er van uit dat de aanleg van de ovaalvormige structuur na het begin van de 13de eeuw plaatsvond¹¹⁴. Te Alveringem¹¹⁵ is een ovaalvormige tot circulaire structuur in het landschap herkenbaar. De gegevens, in het bijzonder omtrent de datering, zijn momenteel nog te heterogeen om duidelijk inzicht te krijgen in dit fenomeen. Mogelijk behoren deze sites ook tot het recent herkende type van circulaire kastelen¹¹⁶. Dit alles kan erop wijzen dat het kasteellandschap in de periode van de 9de tot de 12de eeuw en mogelijk ook later misschien veel meer gediversifieerd was dan voorheen altijd gedacht.

10. Het fenomeen van het ‘Einmotten’

Dankzij het archeologisch onderzoek kon worden aangetoond dat het Gravensteen op een bepaald moment werd ingemot. In een eerste fase werd er rond de eerste stenen residentie een ophoging van 3 meter gerealiseerd¹¹⁷. De opbouw van de motte was zeer heterogeen en omvatte onder meer grote partijen vlechtwerkwallen, mogelijk van oudere houten constructies. Door het opwerpen van grond rondom de bestaande residentie creëerde men een motteplateau van ongeveer 36 bij 55 meter. Omwille van de ophoging drong zich een reorganisatie van het centrale stenen gebouw op. De onderste bouwlaag werd een kelderverdieping. De voormalige eerste bovenverdieping werd dan de hoofdbouwlaag met een nieuwe toegang van op het motteplateau. Nieuwe houten bijgebouwen verzezen op dit plateau. Sporen van een eerste stenen wal werden bij opgravingen in de jaren 1950-1954 aan de voet van de motte vastgesteld. Mogelijk zorgde deze muur alleen voor een scheiding tussen opperhof en voorhof, en ging het niet om een volledige ringmuur rond het opperhof zoals in een latere fase. Ook het vierkante volume van het stenen poortgebouw dateert vermoedelijk uit dezelfde fase. Mogelijk ontstond toen een eerste tweedeling in de organisatie van het kasteel: enerzijds het opperhof met de ‘ingemotte meeste toren’ en enkele bijgebouwen, omgeven door een stenen omwalling met toegangspoort, naast een voorburg met

¹¹⁴ J. De Meulemeester & K. De Rycker, Geo-archeologische prospectie op een middeleeuws site te Oeren, in *De Duinen*, Koksijde, 1983-1984, nr. 13-14, p. 99.

¹¹⁵ F. Becuwe, A. Lehouck & W. Wackenier, *Van Sint-Ricquiers naar (H)Oeren. Archeologische wandelroute in Alveringem*, Alveringem, 2006, pp. 13-15.

¹¹⁶ C. Ryssaert, e.a., *Archeologische evaluatie en waardering van de circulaire structuur van Ver-Assebroek (gemeente Brugge, provincie West-Vlaanderen)*, (Onuitgegeven studieopdracht Vlaamse Overheid, Ruimte en Erfgoed), Gent, 2010.

¹¹⁷ D. Callebaut, P. Raveschot & R. Van de Walle, *Het Gravensteen*, 1982, pp. 115-116; D. Callebaut, *Résidences fortifiées*, 1994, pp. 105-107.

kapel, kanunnikenhuizen en andere afhankelijkheden. Hoewel er weinig dateringgegevens voorhanden zijn, kan deze fase chronologisch in het begin van de 12de eeuw worden geplaatst. De bouwcampagne kan daarom worden geassocieerd met de reorganisatie van de Gravensteensite in opdracht van graaf Diederik van de Elzas (1128-1168). Na de moord op graaf Karel de Goede in 1127 strenden verscheidene kandidaat-opvolgers om de macht in het graafschap Vlaanderen. Uiteindelijk haalde Diederik van de Elzas het met de steun van de Gentenaren. De reorganisatie van het Gravensteen kan worden gezien als de affirmatie van een nieuw verworven machtspositie. De omschrijving van het Gentse kasteel in de kroniek van 1127, opgesteld door Galbert van Brugge, met een *lapideam domum et turris* – een stenen huis en toren –, zou dan op de nog niet ‘ingemotte’ residentie of de oudere 11de-eeuwse centrale constructie moeten slaan¹¹⁸.

Het lijkt erop dat Diederik van de Elzas ook in andere plaatsen kastelen vernieuwde of liet bouwen als bewuste machtspolitiek. Zo vormde hij de bestaande ringwalversterking te Veurne om tot een mottekasteel¹¹⁹. Dat hij ook in Veurne orde op zaken wilde stellen en een krachtig symbool voor zijn hernieuwde macht moest inplanten, is logisch. De familie Erembald uit Veurne was immers verwant met de kanselier van Vlaanderen die de moord op Karel de Goede had georganiseerd¹²⁰. We moeten ons de vraag stellen of dit patroon ook niet in andere steden is vast te stellen¹²¹, maar dit blijft natuurlijk een hypothese.

Technisch gezien was het *einmotten* van een bestaand gebouw makkelijker dan het bouwen van een stenen toren of zaalconstructie op een motte. Deze laatste vermelde onderneming veronderstelt immers dat er al een lange procesvorming is voorafgegaan. De opgeworpen lagen moesten al voldoende ‘gezet’ zijn, vooral een zware stenen constructie op een motte kon standhouden. Bij *einmotten*

¹¹⁸ R.C. Van Caenegem (ed.), *Galbert van Brugge. De moord op Karel de Goede. Dagboek van de gebeurtenissen in de jaren 1127-1128*, Antwerpen, 1978; J. Rider (ed.), *Galbertus Notarius Brugensis. De multo, traditione, et occisione gloriosi Karolomitis Flandriarum*, (*Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis*, nr. 131), Turnhout, 1994; R. Van Caenegem & A. Demyttenaere, *De moord op Karel de Goede*, Leuven, 1999.

¹¹⁹ J. De Meulemeester, *Archéologie du peuplement*, 1996, p. 525.

¹²⁰ Zie noot 118.

¹²¹ Zo komen ondermeer Gistel en Kortrijk in het vizier. Te Gistel verscheen na de gebeurtenissen van 1127 een burggraaf die in verband kan worden gebracht met de *’s gravenmote* die zich in het centrum bevond, zie E. Warlop, *De Vlaamse adel voor 1300*, Handzame, 1968, deel I, p. 220 & C. Vanysacker, *Het archeologisch onderzoek op de kasteelsite*, 1994, p. 301.) Te Kortrijk wordt het mottekasteel traditioneel gelinkt aan Filips van den Elzas (P. Despriet, *2000 jaar Kortrijk. Topografische atlas, van ambachtelijke Romeinse nederzetting tot moderne stad, Kortrijk*, 1990, p. 22), maar omdat Diederik van de Elzas het oude burggraven geslacht tot verving door een vertrouweling (E. Warlop, *De Vlaamse adel*, 1968, p. 260) lijkt het ook hier logischer om het oprichten van het kasteel aan Diederik toe te kennen.

had men deze bouwproblemen veel minder, hoewel de motteopbouw toch ook vaak werd versterkt met houten rasters en andere houten verstevigingen.

Het toepassen van het motteprincipe bij de grafelijke residenties, is bij de hier vermelde voorbeelden te plaatsen in het begin van de 12de eeuw. De omvorming van de grafelijke residenties tot mottekastelen behoort dus zeker niet tot de vroegste mottevoorbeelden in Vlaanderen. We krijgen eerder de indruk dat de graven op een bepaald ogenblik hun kastelen hebben omgevormd tot mottekastelen om 'mee' te zijn met de trend en niet te moeten onderdoen voor de hogere en lagere aristocratie die van hen feodaal afhankelijk was. Via het *einmotten* van bestaande bouwstructuren bereikte men eerder lage, brede mottes. De hoogste adel beschikte dus zeker niet altijd over de hoogste mottes. Ook buiten Vlaanderen zijn voorbeelden van dergelijke kasteeltransformaties bekend. Bij de verschillende Normandische voorbeelden ziet men deze kasteelfase als een stap in de ontwikkeling van de oudere, rechthoekige zaalgebouwen naar de hoge en zwaar uitgebouwde donjons¹²².

Buiten het Gravensteen kent Gent nog een ander kasteelvoorbeeld, namelijk het sterk gerestaureerde torengedeelte van het Gerard de Duivelsteen. In plattegrond gaat het om een constructie van 12 bij 9 meter, die aansluit bij een rechthoekig groot zaalgebouw van 19 bij 38 meter. De onderste zaal wordt door drie rijen van vijf zuilen onderverdeeld. De zuilen van de middelste rij zijn zwaarder dan de andere. Bladkapitelen bekronen de kolommen en dragen samen met kraagstenen in de wanden de kruisribgewelven. Over de bouwtijd van het zaalgedeelte in de 13de eeuw, bestaat weinig discussie. Dit geldt echter niet voor het oudere torengedeelte. Door de sterke niet-historische restauratie van omstreeks 1900 is het nog bijzonder moeilijk om de oorspronkelijke bouwgeschiedenis van het complex te achterhalen. Vooral de oorsprong blijft met veel vraagtekens omhuld. Van wanneer dateert de oudste vestiging? Was dit van meetaf een heren-component? De ligging aan de Schelde, binnen de oudste portus en precies op de oost-west as langsheen de oudste stadskerk (Sint-Jan, later Sint-Baafskathedraal) pleiten voor een samenhang met het ontstaan van de portus. De historici die de schaarse geschreven bronnen onderzoeken, zien echter geen verklaring voor een heren-component in de portus van de 9de-10de eeuw. Maar ook de tweedelige morfologie van de site, met de opdeling van een opper- en een voorhof zoals nog zichtbaar op de jongere iconografie en cartografie pleiten voor een ontstaan vóór de 13de eeuw. Wat ook de nog niet uitgeklaarde oorsprong

¹²² J. Decaens, Les origines du donjon rectangulaire, in *L'architecture normande au Moyen-Age. Actes du Colloque de Cérisy-la-Salle, 28 septembre-2 octobre 1994*, Caen, 1997, pp. 181-195.

betreft, de combinatie van stoere toren bij een zaalvolume getuigt alvast van een ander type van middeleeuws kasteel dan in het Gravensteen¹²³.

11. De donjon van Filips van de Elzas

Het archeologische onderzoek in het Gravensteen toonde aan dat de motte in een tweede fase werd verhoogd en verbreed. Deze bouwfase hoorde bij een ingrijpende renovatie die aan graaf Filips van de Elzas (1168-1191) kan worden toegeschreven. Twee factoren hebben deze transformatiewerken gestimuleerd. Allereerst lijkt een brand de houten bijgebouwen op het motteplateau en mogelijk ook in de voorburg te hebben beschadigd¹²⁴. Voorts was er de aanmaning van de aartsbisschop van Reims om actie te ondernemen tegen de Gentenaren met hun stenen huizen ‘hoog als torens’¹²⁵. De centrale steenbouw van het Gravensteen werd verhoogd tot een majestueuze *Hall-Keep*¹²⁶. Het optrekken tot een hoogte van 30 meter leidde tot een volledige interne reorganisatie van het zaalgebouw. Rondom werd het motteplateau verhoogd en uitgebreid. Ten oosten van de ‘meeste toren’ kwam er een stenen *forebuilding*, een soort van monumentale overdekte trappenverbinding naar de diverse zalen en kamers. Een schildmuur met vierentwintig erkertorens werd omheen het opperhof aangelegd. Voor het eerst waren ook de bijgebouwen op het opperhof van steen¹²⁷. Door de tweede ophoging, de walmuur en de stenen bijgebouwen ging het voorkomen van de motte verloren en heel wat castellologen herkennen deze ophoging dan ook niet meer als een mottegegeven¹²⁸. Men gaat er vanuit dat het terrein tussen de helling van de motte en de ringmuur werd opgevuld om zo een min of meer vlak terrein, bruikbaar voor nieuwe bijgebouwen, te creëren.¹²⁹ Ook op verschillende andere plaatsen in Vlaanderen werd vastgesteld dat de oorspronkelijke motte in een tweede fase werd gewijzigd om een ruimer motteplateau te beko-

¹²³ Zie ook: M.C. Laleman, *Château et pouvoir à Gand*, 2012, en de daarin opgenomen verwijzingen. De publicatie van een nieuwe status quaestionis, uitgewerkt door G. Dupont en M.C. Laleman, wordt in het vooruitzicht gesteld.

¹²⁴ Meestal wordt een grote (stads)brand van 1176 hier voor aangehaald. Zie ook: H. Van Werveke, & A. Verhulst, *Castrum en Oudburg*, 1960, p. 30.

¹²⁵ A. Miraens & F. Foppens, *Opera diplomatica*, Lovanium, 1723-1748, dl. 2, p. 974. Zie ook: M.C. Laleman, P. Raveschot, *Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent. Periode 1100-1300. De kelders, (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België)*, Brussel, 1991, pp. 26-28.

¹²⁶ D. Callebaut, *Résidences fortifiées*, 1994, pp. 107-108.

¹²⁷ M.C. Laleman, *Château et pouvoir*, 2008, pp. 5-42.

¹²⁸ Zie onder meer: J. De Meulemeester, *Aarden versterkingen*, 1993, p. 142.

¹²⁹ R. Gruben, A. Wielinga. & M. Saan (red.), *De Delfse colleges*, 2008, p. 46. Een voorbeeld waar dit fenomeen ook werd vastgesteld is onder meer het mottekasteel van Millen (Provincie Limburg, Nederland).

men waarop een groter gebouw of meer gebouwen konden worden opgetrokken¹³⁰. Een mooi voorbeeld is dat van de Singelberg te Beveren-Waas¹³¹. De tweede fase kon een nivellering en verbreding inhouden, of een verhoging en uitbreiding. In het Gentse Gravensteen ging het om een verhoging en een verbreding¹³². Deze ingrijpende wijziging wordt daarna, en zeker na het oprichten van stenen bijgebouwen, niet meer als motte geïdentificeerd.

De toegangspoort kreeg in deze bouwcampagne een 20 meter op de omwalling vooruitspringende voorpoort. De herinneringssteen met Latijns opschrift herinnert aan deze bouwcampagne die graaf Filips, zoon van graaf Diederik en gravin Sybille van Anjou, in 1180 ondernam. Het poortgebouw en de omwalling vallen op door het polychroom steengebruik, een afwisseling van witte en donkergrijze steensoorten. In Gent is dit soort polychrome steenbehandeling alleen bekend bij het lavatorium van de Sint-Baafsabdij, opgericht in de latere 12de eeuw. Graaf Filips van den Elzas zou deze polychrome architectuur ook op andere plaatsen, onder meer in Noord-Frankrijk, hebben toegepast¹³³. De schietopeningen bevinden zich niet onderaan zoals bij oudere voorbeelden van ringmuren, maar de walgang met erkertorens en kantelen was gericht op een verdediging vanuit de hoogte¹³⁴. Een meer gedetailleerde studie maakt het mogelijk te stellen dat het Gravensteen van Filips van de Elzas vooral doordachte symbolarchitectuur is¹³⁵. De verbouwing onder leiding van Filips van de Elzas toont aan dat de hoge adel dan niet meer voor het klassieke mottekasteel koos¹³⁶. Toch werden ook nog in de 13de eeuw mottekastelen gebouwd, onder meer door de lagere adel en de hoge burgerij¹³⁷. Door de gewijzigde krijgstactieken was het militair belang van deze kastelen eerder verwaarloosbaar, maar werd de symbolische functie overheersend¹³⁸.

¹³⁰ J. De Meulemeester, *Castrale motten*, 1983, pp. 206-207.

¹³¹ Zie J. De Meulemeester & B. Bartholomieux, *Archeologie van het Singelbergkasteel*, 2007.

¹³² In verscheidene publicaties vindt men deze aanpassing foutief als nivellering vermeld, cf. onder meer: J. De Meulemeester, *Castrale motten*, 1983, pp. 206-207.

¹³³ Een meer exhaustief onderzoek van dit aspect wordt in het vooruitzicht gesteld.

¹³⁴ R. Gruben, A. Wielinga & M. Saan (red.), *De Delfse colleges*, 2008, p. 54. Een vergelijkend maar meer bescheiden voorbeeld is nog te zien bij het overigens weinig bestudeerde kasteel van Néchin.

¹³⁵ Zie onder meer: F. Mahieu, Sint-Veerleplein 11, het noordelijke bijgebouw van het Gravensteen, *Archeologisch onderzoek in Gent 1997-2008, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 2)*, Gent, 2008, pp. 134-156; M.C. Laleman, De Domus Comitum van het Gentse Gravensteen, in M. Dewilde, A. Erynck & F. Becuwe (eds), *Cenulae rectus factae*, 2010, pp. 227-253.

¹³⁶ Zo vormde hij ook de zaalhofmotte te Ieper omstreeks 1168 om tot een *aula* met residentieel karakter (M. Berkens, e.a., *Châteaux à mottes des anciens Pays-Bas méridionaux*, 2008, p. 23).

¹³⁷ Zie bijvoorbeeld de Dooriksberg te Denderwindeke gebouwd aan het begin van de 13de eeuw door Otto van Trazegnies (zie S. De Decker, *Vanuit de hoogte*, 1999, pp. 11-12).

¹³⁸ J. De Meulemeester, *Aarden versterkingen*, 1993, p. 142.

Zonder dat er directe bewijzen zijn over een concrete beïnvloeding zijn er toch heel wat verwantschappen tussen de ‘meeste toren’ van het Gravensteen en de zogenoemde Anglo-Normandische donjons uit de 12de eeuw. In Caen bijvoorbeeld richtte Henri I Beauclerc, zoon van Willem de Veroveraar en zelf ook zowel koning van Engeland als hertog van Normandië omstreeks 1120 een stenen toren op¹³⁹. Onderzoek laat vermoeden dat de toren even hoog als lang was, bij de 25 m. De gevelwanden waren voorzien van enkele weinig uitspringende steunberen die bij latere verbouwingen weer werden weggewerkt. Een buitentrap, vermoedelijk aanvankelijk van hout, leidde naar de toegang op de eerste bovenverdieping. De binnenmuren droegen tot in de 16de eeuw drie dakkappen waarrond een weergang met vermoedelijk beschermende kantelen was aangelegd. Een wenteltrap, ingewerkt in de dikke muren van de donjon, bediende de hoogste niveaus. In de 16de eeuw werden de dakkappen om strategische redenen vervangen door een plat dak dat ook kanons kon dragen. Andere voorbeelden van beter bewaarde Anglo-Normandische donjons zijn Chambois (Orne). Aan deze reeks voorbeelden kan ook de goed bewaarde donjon van het Engelse Rochester worden toegevoegd.

Buiten Vlaanderen is er enige vergelijking met een aantal bekende kastelen. Dit is onder meer het geval met Dover Castle¹⁴⁰. De bouw van het kasteel, een complexe verdediging omheen een grote centrale stenen toren, was het initiatief van Henry II. De werken begonnen in 1180 en vingen aan met de gedeeltelijke ontmanteling van een oudere fortificatie. Het project werd al door tijdgenoten, onder meer bij een beleg in 1216, beschreven als een zeer ambitieus bouwprogramma met een grote symboliek, aangezien het kasteel was ingeplant aan de kortste oversteek over de Noordzee van Engeland naar Frankrijk.

12. Slotbeschouwing

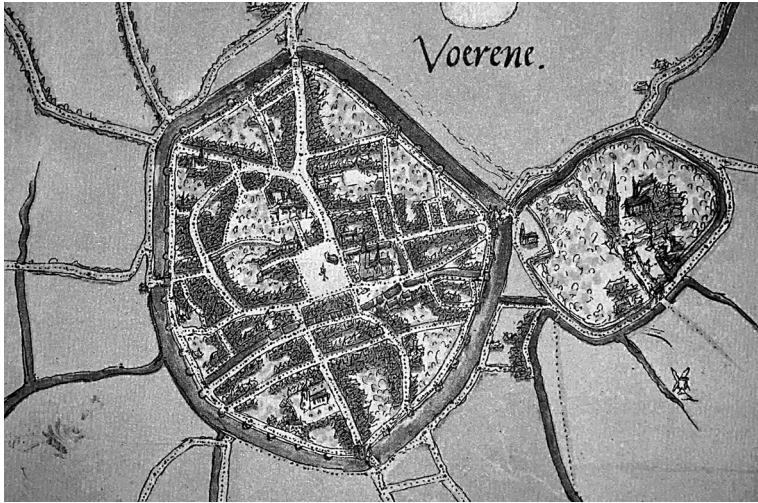
Als mediëvisten werkzaam in de Gentse archeologie streven we er naar om de kennis die uit de materiële bronnen kan worden opgemaakt, in te schrijven in de ontwikkeling van de (onderzoeks)plek en te plaatsen binnen een veel ruimer geografisch en chronologisch kader. Dit geldt ook voor de Gravensteensite, waarvoor we vanuit de internationale castellologie vaak worden bevraagd. De zoektocht naar bruikbare gegevens met betrekking tot de middeleeuwse kastelen in

¹³⁹ J. Decaens & A. Dubois, *Le Château de Caen. Mille ans d'une forteresse dans la ville*, Caen, 2009, pp. 29-35.

¹⁴⁰ J. Goodall, Dover Castle and the great siege of 1216, in *Château Gaillard*, Caen, 2000, nr. 19, pp. 91-102.

Vlaanderen in de periode 9de-12de eeuw wees allereerst op de beperkingen van de beschikbare informatie: veel versnipperde, partiële onderzoeksresultaten, weinig systematisch interdisciplinair onderzoek en ontzettend veel lacunes zowel in de geografische spreiding als voor de chronologische ontwikkeling. Daarenboven blijkt dat een evaluatie van de versnipperde gegevens ten opzichte van de beschikbare kennis uit geschreven of archeologische inlichtingen slechts bij uitzondering wordt opgemaakt. Nog uitzonderlijker is de confrontatie in een veel ruimer, in casu Noordwest-Europees perspectief. Vanuit deze vaststellingen hadden we kunnen besluiten het niet thema niet verder aan te pakken en als conclusie mee te geven dat de opgave niet kon worden geïmplementeerd. Toch opteerden we voor een andere oplossing, namelijk om een poging tot samenvatting te brengen van de op dit ogenblik beschikbare kennis, of althans van wat we binnen een korte tijdsspanne konden samenbrengen. Dit leidde tot een zeker zeer onvolledig beeld. We willen met deze bijdrage echter een aanzet geven voor een meer diepgaand onderzoek rond dit thema. Tevens willen we ervoor pleiten om een onderzoek in de toekomst niet meer te laten eindigen met de technische beschrijving van een terreinonderzoek en een summiere kroniektekst, maar bij elk project de nodige investering te voorzien voor kennisopbouw, in het licht van deze bijdrage de ontwikkeling van het middeleeuwse kasteel in het graafschap Vlaanderen¹⁴¹.

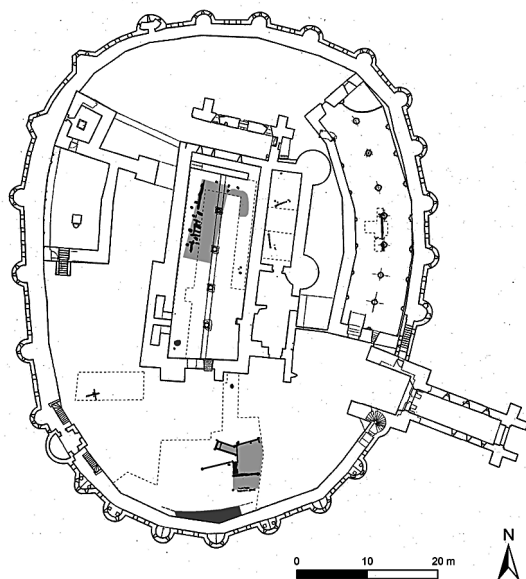
¹⁴¹ Met dank aan Georges Antheunis, Goedele Stappers en Peter Steurbaut, allen medewerkers van De Zwarte Doos, Stadsarcheologie, die instonden voor de illustraties bij deze bijdrage.

Afbeelding 1: De relictten van de grote circulaire versterking uit de late 9de eeuw zijn goed zichtbaar op het stadsplan van Veurne door Jacob van Deventer (circa 1560)
(Nationale Bibliotheek, Madrid)

Afbeelding 2: Graaf Arnulf I, volgens Antonius Sanderus, 1637-1641
(Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie & Stadsarchief)

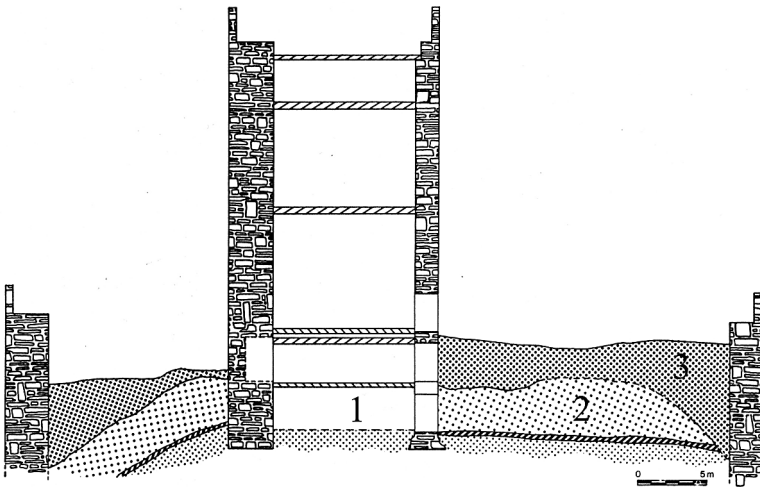
Afbeelding 3: Plattegrond van het Gravensteen met een situering van de 10de-eeuwse houtbouwresten
(Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie & Stadsarchief)

Afbeelding 4: Het opperhof van het mottekasteel de Hoge Andjoen te Werken
(Foto Maarten Berkens)

*Afbeelding 5: Het mottekasteel te Erpe, opgeworpen als onderdeel in de verdediging van Rijks-Vlaanderen
(Foto Luc Bauters)*

*Afbeelding 6: Oost-West doorsnede van het Gravensteen met de schematische aanduiding van (1) de 11de-eeuwse stenen aula, (2) de eerste mottefase of het inmotten van de aula, (3) het opvullen van de ruimte tussen de bestaande motte en de walmuur, als onderdeel van de bouwfase uitgevoerd door graaf Filips van de Elzas
(Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie & Stadsarchief)*

*Afbeelding 7: Het Gravensteen dankt zijn huidig uitzicht aan de omvangrijke bouwcampagne onder graaf Filips van de Elzas omstreeks 1180
(Foto Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie en Stadsarchief)*